

ISSN 2227-6521

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В.Н. КАРАЗІНА

Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University

Серія

“Соціологічні дослідження
сучасного суспільства:
методологія, теорія, методи”

Series

“Sociological studies
of contemporary society:
methodology, theory, methods”

Випуск 47

Заснован 1983 р.

Харків
2021

У Віснику опубліковані результати теоретичних та емпіричних досліджень сучасного суспільства відомих українських та зарубіжних учених, а також молодих науковців. Акцентовано увагу на актуальних проблемах та перспективах розвитку пострадянської соціології в умовах соціальних невизначеностей. Для науковців, викладачів, студентів та аспірантів соціологічних спеціальностей та всіх, хто цікавиться соціологічною проблематикою. Видання включено до Переліку наукових фахових видань України (спеціальність – 054) з присвоєнням категорії «Б» (згідно Наказу МОН №409 від 17.03.2020).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №15 від 28.12.2021 р.)

Головний редактор:

Філіпнова Ольга Аркадіївна – кандидатка соціологічних наук, доцентка, доцентка кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна.

Відповідальний редактор:

Сокурянська Людмила Георгіївна – докторка соціологічних наук, професорка, в. о. завідувачки кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна.

Технічний секретар:

Остроухова Анна Сергіївна – фахівець I категорії кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна.

Редакційна колегія:

Бакіров Віль Савбанович – доктор соціологічних наук, академік НАН України, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій, ректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна;

Батасва Катерина Вікторівна – докторка філософських наук, доцентка, професорка кафедри соціології Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія», Україна;

Голіков Олександр Сергійович – доктор соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна;

Зелінська Марія – докторка гуманітарних наук у галузі соціології, професорка, Інститут соціології Університету Зеленої Гури, Зелена Гура, Польща;

Клочко Маріанна – докторка філософії в галузі соціології, професорка кафедри соціології Державного університету штату Огайо, США;

Лисиця Надія Михайлівна – докторка соціологічних наук, професорка кафедри економіки та маркетингу Харківського національного економічного університету імені С. Кузнеця, Україна;

Марценюк Тамара Олегівна – кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія», Україна;

Меншиков Володимир – доктор соціологічних наук, професор, Директор Центру соціальних досліджень Інституту гуманітарних та соціальних наук Університету Даугавпілса, Латвія;

Ніколаєвський Валерій Миколайович – кандидат філософських наук, доцент, професор кафедри соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна;

Ротман Давид Генрихович – доктор соціологічних наук, професор, Білоруський державний університет, Мінськ, Республіка Білорусь;

Рущенко Ігор Петрович – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та політології Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», Україна;

Сердюк Олексій Олександрович – кандидат соціологічних наук, заступник завідувача науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності Харківського національного університету внутрішніх справ, Україна;

Сорока Юлія Георгіївна – докторка соціологічних наук, доцентка, професорка кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна;

Тітаренко Лариса Григорівна – докторка соціологічних наук, професорка, професорка кафедри соціології факультету філософії та соціальних наук Білоруського державного університету, Мінськ, Республіка Білорусь;

Щудло Світлана Андріївна – докторка соціологічних наук, професорка, завідувачка кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, Україна.

Адреса редакційної колегії:

61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, соціологічний факультет.

Тел.: 707-53-89; 707-54-90

e-mail: socioedition@karazin.ua

http://periodicals.karazin.ua/ssms

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21558-11458Р від 21.08.2015

The Visnyk presents the results of theoretical and empirical studies of modern society from well-known Ukrainian and foreign scientists, as well as young scientists. The attention is focused on the actual problems and perspectives of post-Soviet sociology development in social uncertainty conditions. It is intended for scientists, lecturers, students and postgraduates of sociological specialties and all those interested in sociological issues.

Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory methods» is a specialized edition in sociology (Order of the Ministry of education and science of Ukraine from 17.03.2020, No. 409). Published by the decision of the Academic Council of V. N. Karazin Kharkiv National University (Protocol №15 dated 28 December 2021)

Chief Editor:

Filippova Olga – PhD in Sociology, Associate Professor, Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine.

Assistant Editor

Sokurianska Liudmyla – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Head of the Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine.

Technical secretary

Ostroukhova Anna – Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine.

Editorial Board

Bakirov Vil – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Corresponding Member of the Academy Pedagogical Sciences of Ukraine, President of the V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine;

Bataeva Katherina – Doctor of Philosophy Science, Associate Professor, Professor of Department of Sociology, Kharkiv Humanitarian University «People's Ukrainian Academy», Ukraine;

Golikov Oleksandr – Doctor of Sciences (Sociology), Associate professor, Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine;

Klochko Marianna – PhD (Sociology), Associate Professor, Sociology Department, The Ohio State University, Marion (USA);

Lysytsia Nadiia – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Department of Economics and Marketing, Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine;

Martsenyuk Tamara – PhD (Sociology), Associate professor, department of Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine;

Nikolayevskyy Valeriy – PhD (Philosophy), Associate professor, Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine;

Menshikov Vladimir – Doctor of Sociology, Professor, Director of the Center for Social Research, Institute of Humanities and Social Sciences, Daugavpils University, Latvia;

Rotman David – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Belarusian State University, Minsk, Republic of Belarus;

Ruschenko Igor – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Department of Sociology and Political Science National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Ukraine;

Serdiuk Oleksii – PhD (in Sociology), Deputy Head of Scientific-Research Lab of Crime Enforcement of Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine;

Shchudlo Svitlana – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Head of the Department of Law, Sociology and Political Science, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ukraine;

Soroka Yuliya – Doctor of Science (Sociology), Associate Professor, Department of Sociology N. V. Karazin Kharkiv National University, Ukraine;

Zielińska Maria – PhD in Sociology, Associate Professor, Faculty of Pedagogy, Psychology and Sociology, Institute of Sociology, University of Zielona Gora, Zielona Góra, Poland.

Contacts:

6, Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

phones (+38-057) 707-53-89, (+38-057) 707-54-90; fax (+38-057) 714-14-08;

e-mail: socioedition@karazin.ua <http://periodicals.karazin.ua/ssms>

The Peer-reviewed Journal

Registration license KB № 21558-11458P dated 21.08.2015

ЗМІСТ

Зміст	4
Содержание	5
Contents	6
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ	
Рущенко І. П., Зубар Н. В. Путін і хаос (як у Кремлі трактують теорію хаосу)	7
Ніколенко В. В. Ділова людина початку XXI століття: ескіз соціально-психологічного портрету	18
РОЗДІЛ 2	
ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА	
Зубарєв О. С. Чайлдфрі у фокусі якісних соціологічних досліджень	26
Ковтун О. С., Баранова С. С. Асиметричність регіонального розвитку в Україні: у пошуках концептуальних рамок пояснення	33
Голіков О. С. Цінності праці та пан-/епідемічна ситуація: між виживанням та адаптацією (за результатами онлайн-опитування молоді Харкова)	41
Ташенко А. Ю. Відрізнити (,) неможливо (,) ототожнити: «чоловіче» та «жіноче» сприйняття життя свого покоління (кейс Києва)	51
Вимоги до публікацій	61
Соціологічний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна	62

СОДЕРЖАНИЕ

Зміст	4
Содержание	5
Contents	6
РАЗДЕЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИОЛОГИИ	
Рущенко И. П., Зубар Н. В. Путин и хаос (как интерпретируют теорию хаоса в Кремле)	7
Николенко В. В. Деловой человек начала XXI века: эскиз социально- психологического портрета	18
РАЗДЕЛ 2	
ЭМПИРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА	
Зубарев А. С. Чайлдфри в фокусе качественных социологических исследований	26
Ковтун А. С., Баранова С. С. Асимметричность регионального развития в Украине: в поисках концептуальных рамок объяснения	33
Голиков А. С. Ценности труда и пан-/эпидемиологическая ситуация: между выживанием и адаптацией (по результатам онлайн-опроса молодежи Харькова)	38
Ташенко А. Ю. Отличить (,) невозможно (,) отождествить: «мужское» и «женское» восприятие жизни своего поколения (кейс Киева)	51
Требования к публикациям	61
Социологический факультет Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина	62

CONTENTS

Зміст	4
Содержание	5
Contents	6
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SOCIOLOGY	
Rushchenko I., Zubar N. Putin and Chaos (How Chaos Theory is Interpreted in the Kremlin)	7
Nikolenko V. Business Person of the Beginning of the 21st Century: a Sketch of a Socio-Psychological Portrait	18
EMPIRICAL RESEARCHES OF MODERN SOCIETY	
Zubarev O. Childfree in the Focus of Qualitative Sociological Research	26
Kovtun O., Baranova S. The Asymmetry of Regional Development in Ukraine: in The Search of a Conceptual Framework of Explanation	33
Golikov A. Labor Values and the Pan-/Epidemic Situation: Between Survival and Adaptation (Based on Kharkov Youth Online Survey Results)	41
Tashchenko A. What's Impossible – to Distinguish or to Equate? «Male» and «Female» Perception of their Generation's Life (Kyiv Case)	51
The Requirements to the Publication	61
Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University	62

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.012: 303.01

DOI: 10.26565/2227-6521-2021-47-01

ПУТІН І ХАОС (як у Кремлі трактують теорію хаосу)

Рущенко Ігор Петрович – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, e-mail: iprushenko@gmail.com, ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7602-244X>

Зубар Наталія Володимирівна – Голова правління Інформаційного центру «Майдан Моніторинг», вул. Чернишевська, 27, Харків, 61002, Україна e-mail: pani@maidan.org.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1830-6732>

У статті розглядається теорія хаосу як науковий концепт, який розроблявся для пояснення нелінійної динаміки в об'єктах складної природи і вирішення прикладних завдань у техніці, метеорології, економіці, будівництві тощо. Підкреслюється, що застосування цієї теорії у соціології дає позитивні результати у випадку великих соціальних систем, бо, по-перше, в межах соціального управління відкриває дискурс щодо моделей подолання «прокляття складності», по-друге, пояснює процеси соціальних трансформацій, які включають момент критичної складності. Зазначається, що, як засвідчило дослідження, в сучасній Росії отримала розвиток псевдонаукова теорія «керованого хаосу», яка використовується для цілей ведення гібридної війни. Акцентується увага на тому, що ця псевдонаукова теорія, яка помилково приписується американцям, фактично легітимізує підривною діяльність проти країн, де Російська Федерація проводить або планує військові операції. Підкреслюється, що Путін добре поінформований про тактику «керованого хаосу». Зазначається, що здійснений авторами публікації контент-аналіз публічних наративів російського президента виявив близько 50 згадувань терміну «хаос» у трьох аспектах: 1) як важкий спадок 90-х рр. минулого століття, який війн нібито зміло подолати; 2) для характеристики різних країн та регіонів світу, де винуватцями хаосу нібито є американці; 3) для концептуалізації хаосу як світового феномену й зброї гібридної війни. Висвітлюються результати аналізу російських джерел, які засвідчують, що під тактикою «керованого хаосу» розуміється політика всебічного втручання у внутрішні справи суверенних держав, проведення підривних операцій, економічний й дипломатичний тиск, втручання у виборчий процес, політична корупція, інформаційні інтервенції, формування п'ятої колони та усілякі інші заходи руйнівного характеру. Доводиться, що, починаючи з 2014 року, тобто з подій так званої «русської весни» в Україні, операції «керованого хаосу» розгорнулися в трьох напрямках: 1) хаотизація масової свідомості, 2) перешкодження діяльності державних інституцій, 3) організація вуличних протестів й масових заворушень. Формулюється висновок про те, що хаос великих систем є необхідним та питомим елементом соціальної динаміки та соціальних змін; що ж стосується характеру трансформації, то він залежить від вибору моделі існування системи у найближчій перспективі.

Ключові слова: велика (складна) система, теорія хаосу, концепція «керованого хаосу», гібридна війна, критична складність.

PUTIN AND CHAOS (How Chaos Theory is Interpreted in the Kremlin)

Rushchenko Ihor – Doctor of Sociological Science (Sociology), Full professor, Professor of the Department of Applied Sociology and Social Communication, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv 61022, Ukraine, e-mail: iprushenko@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-7602-244X>

Zubar Nataliya – Chair of Maidan Monitoring Information Center, 27, Chernyshevskogo St., Kharkiv, 61002, Ukraine, e-mail: pani@maidan.org.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1830-6732>

The article considers chaos theory as a scientific concept that was developed to explain nonlinear dynamics in objects of a complex nature and to solve applied problems in engineering, meteorology, economics, construction, etc. Application of chaos theory in sociology provides for good outcomes in big social systems. In the context of social management, it opens the discourse of models that overcome “the curse of complexity”. It explains the social transformations processes that include the critical complexity.

The research reveals that in modern Russia the pseudoscientific concept of “managed chaos” is developed and is being used to wage the hybrid war. Russians are erroneously attribute to the USA strategists and in fact legitimizes subversive activities against countries where the Russian Federation conducts or plans to start military operations. V. Putin is well informed about the “managed chaos” tactics; content-analysis of his public narratives detected at least 50 mentions of the term “chaos” in the following contexts: 1) as a as a difficult legacy of the 90's, which he skillfully overcame; 2) to characterize different countries and regions of the world, where the culprits of chaos are allegedly created the the USA; 3) conceptualization of chaos as a global phenomenon and a weapon of hybrid warfare. The analysis of Russian sources shows that the “managed chaos” tactic is understood as a politics of deep invasion in the internal affairs of the sovereign states, subversive operations, economic and diplomatic pressure, interference in the electoral process, political corruption, information interventions, the formation of the fifth column and any kinds of destructive measures. From the experience of the 2014 events of the so-called “Russian Spring” in Ukraine, operations of “managed chaos” unfolded in three directions: 1) chaos of the mass consciousness, 2) obstruction of state institutions, 3) organization of street protests and riots. The conclusion is formulated that the chaos of large systems is a necessary and specific element of social dynamics and social changes; as for the nature of the transformation, it depends on the choice of the model of the system's existence in the near future.

Keywords: large-scale complex system, chaos theory, “managed chaos” concept, hybrid war, critical complexity.

Вступ

Концепт хаосу в останні два десятиліття став мейнстрімом російської суспільно-політичної думки й тактики ведення гібридних війн, сам президент РФ очолює цей доволі зловісний інтелектуальний рух. Португальський політик і європейський міністр (2013-2015) Бруно Масаєс пише: *«Путін неодноразово говорив про хаос і, здається, вважає себе породженням хаосу, який охопив Росію після розпаду Радянського Союзу три десятиліття тому»* [1]. Актуальність теми «Путін і хаос» зумовлена також тим фактом, що російські adeptи концепції гібридної війни активно використовують певні наукові теорії, перетворюючи їх на псевдонаукові платформи для руйнівного втручання у внутрішні справи країн, маркованих як об'єкти агресії. Теорія хаосу, що кілька десятиліть розвивалася на зламі низки позитивних наук, репрезентується як основа тактики «керованого хаосу». Остання, на наше переконання, взята на озброєння російськими керівниками, спецслужбами і військовими. Слово «хаос» і похідне словосполучення «керований хаос» з наростаючою частотою використовують у своїх публічних спічах як В. Путін, так й інші керівники РФ та заангажовані експерти. Наша гіпотеза полягає в тому, що це не просто «фігура мови» або метафора, а приховане відображення російського світогляду, напрям пропаганди, тактика ведення гібридної війни, що у сукупності несе державам світу реальні загрози та ризики.

Дослідники з різних країн світу не оминули увагою постійне використання В. Путіним й російськими нараторами дефініції хаосу, за якою, на думку спостерігачів, ховається бінарний світогляд й месіанські інтенції: «або російський порядок, або світовий хаос», а також постійний рефрен – «ми маємо місію побороти світове зло й покласти край поширенню світового хаосу на терени, контрольовані Росією». Англійський дослідник Девіс Левіс у книзі «Російський новий авторитаризм. Путін і політика порядку» зазначає: *«На російській когнітивній мапі маркери «демократія» і «диктатура», які домінували в західних концептуальних рамках, доволі часто були бляклими, іноді невидимими. Зовсім інший набір напрямів, що позначені як «хаос» та «порядок», були позначені жирним шрифтом, вони складають геть іншу концептуальну бінарність, яка допомагає інтерпретувати реальність й спрямовувати політичний вибір»* [2]. Тенденцію до есхатологічного розуміння світу в Росії, де бореться хаос з порядком, а Путін є світовим лідером, що кинув виклик хаосу, відображають у своїх працях різні аналітики [3; 4; 5]. Автори, які поглиблено вивчають ситуацію в Росії, бувають в цій країні особисто і мають зв'язки з місцевим експертним середовищем, як, наприклад, Марк Галеотті, зупиняються на темі «керованого хаосу», що є візитівкою російського плану гібридної війни [6].

Військово-політичне використання терміну «хаос» відображено у низці публікацій російських авторів, які докладають зусиль до розробки, на наш погляд, псевдонаукового концепту «керований хаос» [7; 8; 9; 10; 11; 12].

Мета цієї статті – продемонструвати на прикладі російського розуміння хаосу і аналізу текстів В. Путіна, що спотворення змісту наукових теорій є не тільки шкідливою практикою у загальнонауковому контексті, але й містить реальні загрози військово-політичного характеру.

Побіжно ми торкаємося більш фундаментального теоретичного питання: яким чином можна будувати соціальне управління в рамках великих (складних) соціальних систем, обов'язковим елементом яких є різноманітність (хаос).

В якості емпіричної бази статті використані результати авторського контент-аналізу текстів офіційних виступів В. Путіна, що викладені на сайті www.kremlin.ru, а також дані щодо вживання слова «хаос» на інших офіційних порталах Російської Федерації.

Виклад основного матеріалу

Прокляття складності та стратегії соціального управління

Проблематика хаосу має пряме відношення до теорії соціології і фундаментальних основ соціальності. Сучасні суспільства є великими (або складними) соціальними системами у тому значенні, яке вкладають в ці терміни математики. Складну (або велику) систему зазвичай визначають як такий об'єкт, що побиває спостерігача своєю різноманітністю, тобто останній не може спостерігати усі процеси, які відбуваються всередині, робити відповідні обчислювання, прогнозувати розвиток, отже, ефективно управляти системою в цілому [13]. Можна припустити, що на певних етапах соціальної еволюції відбувся перехід від простих (малих) до складних (великих) соціальних систем. На нашу думку, клани кочових збирачів та мисливців, які нараховували до 60 осіб, можна вважати малими соціальними системами, натомість землеробські суспільства на етапі виникнення перших великих цивілізацій поволі ставали складними об'єктами в залежності від кількості елементів системи. Г. Н. Поваров свого часу зробив спробу типологізувати системи в залежності від кількості елементів. Його типологія мала наступний вигляд [14]:

малі системи ($10 \dots 10^3$ елементів),
великі або складні ($10^4 \dots 10^7$ елементів),
ультраскладні ($10^8 \dots 10^{30}$ елементів),
суперсистеми ($10^{30} \dots 10^{200}$ елементів).

На думку автора, ультраскладною системою є людина як біологічний об'єкт. Такі системи набувають властивостей органічності, тобто можуть існувати автономно, само розвиватися й вдосконалюватися. Ми вважаємо, що до цього типологічного кластеру потрапляють і суспільства. Інші дослідники виділяють малі й великі системи, бо за гранню складності розмірність вже не має принципового значення для визначення об'єкту по суті. Але що вважати елементами соціальних систем? Взяти за основу чисельність соціуму? Це не буде уся правда, бо кожна людина, у свою чергу, характеризується сотнями соціально значимих ознак, що створює критичну різноманітність. Специфіка соціальних систем, на відміну від інших типів систем (природні, технічні, біологічні), полягає в тому, що індивіди наділені свободою волі й можливістю діяти у будь-який непередбачений спосіб, у тому числі девіантним чином по відношенню до більшості. Система тепер означає не річ, а комплекс змінних. Скандально відома Cambridge Analytica заявила, що збрала 5000 «елементів даних» на кожного американського виборця онлайн [15, с. 239]. Її список, очевидно, не можна вважати вичерпним. Не будемо зловживати числами, але вимальовується грандіозна модель сучасного соціуму, де кількість мешканців комбінується з видами й формами соціальної активності індивідів. Саме тут і виникає феномен прокляття складності (розмірності). Мова йде про суперскладності дослідницького характеру і прагматичні питання соціального управління. Для спостерігача, управлінця велика система виглядає як хаотичний об'єкт не тому, що він недосконалий, а через гносеологічні проблеми. Тобто хаос є важливою рисою подібних об'єктів. І це є як епістемологічною, так і онтологічною характеристикою об'єктів складної природи. У фізиці неструктуровані стани позначаються категорією «ентропія», в математиці – «нелінійна динаміка». Але старе грецьке слово «хаос» (безладдя, плутанина, розкол, невпорядкований простір) є повноцінним синонімом цих понять. Саме останній термін припав до душі російським конструкторам світового порядку й теоретикам гібридної війни.

У 1950-х рр. прокляття складності (розмірності) стає предметом дослідження першого покоління кібернетиків. Вільям Рос Ешбі (William Ross Ashby) вивів закон необхідної різноманітності (різноманітність є показником складності і виразником хаосу). Закон формулює принципову можливість управляти об'єктом складної природи. Суть у такому: для управління великою системою потрібно мати керуючий контур, що має різноманітність не нижче, ніж в об'єкті; або, як стверджував англійський вчений, тільки різноманітність може поглинути різноманітність [16, с. 292-310]. Отже, якщо ми намагаємося вирішити ту або іншу соціальну проблему, наш набір можливостей має перекирвати складність об'єкту. Менеджер повинен мати набір керуючих важелів, аби перекирити всі можливі стани системи. Але як цього досягти на практиці?

Очевидним є те, що перші покоління великих правителів й реформаторів не чекали, поки з'явиться наука, а інтуїтивно правильно вирішували кібернетичну задачу. Першою реакцією, на наш погляд, було створення державного апарату, декомпозиція, проведення територіально-адміністративних реформ й одночасно воління до уніфікації та обмеження різноманітності. Відповіддю на виклик складності, що зростала природним шляхом через зростання населення, захоплення нових земель, збільшення різноманітності у сферах професійної діяльності, стає нагромадження державного апарату чиновників та їхнє розосередження відповідно до географічного й соціального профілю країни. Але тут з'явилася пастка, бо державні службовці далеко не завжди дотримувалися приписаних кодексів правил, зловживали службовим становищем, ширили свавілля й корупцію. Поставало нове завдання – контролювати апарат, який контролює суспільство, а потім і контролювати контролюючі органи. Виник шлях у нікуди або «дурна нескінченність».

Новий перехід складності, пов'язаний з епохою модерну, зростання рівня світової торгівлі, ринків, промисловості, поширенням різних релігійних та духовних практик засвідчив неефективність моделі

механічного збільшення контролюючого контуру. На цьому етапі зароджуються і активно пропагуються ідеї ліберальної економіки, демократії, самоуправління, особистої свободи. Фактично впроваджується нова ідеологія подолання складності систем – модель «чорної скрині». Соціальне управління в новій моделі зводиться до того, що визначаються загальні правила гри, окреслюються «входи» й «виходи», які і становлять обсяги різноманітності, що варто контролювати й мати для цього експертні групи. Проте не потрібно було втручатися у весь спектр соціального життя. Людина здатна до раціонального вибору й прийняття самостійних управлінських рішень, головне, аби не порушувалися конституційні, правові й моральні засади співіснування. При цьому підході різноманітність не стримується, а вітається, отже, суто математично ентропія навіть збільшується.

Стратегії подолання прокляття складності можна укласти в континуум, де діапазон рішень обмежений двома моделями:

1. Жорсткий контроль над суспільством з боку державного апарату, санкції, принцип одноманітності, максимальне спрощення й уніфікації соціального життя (сучасним прикладом є державний режим у КНДР).

2. Максимально ліберальна система управління, що відкриває простір для різноманітності в рамках суспільного договору.

Соціальні утопісти у своїх умоглядних теоріях також стояли перед викликом «прокляття складності», бо нове й прекрасне суспільство мало бути керованим й спрямовувати маси до певного ідеалу. Адепти комунізму й соціалізму пропонували або тотальний контроль й покарання за непослух («Місто Сонця» Кампанелли чи антиутопія «1984» Орвелла), або декомпозицію життя в невеликих спільнотах, що еквівалентні малим соціальним системам (фаланги, за рецептом Ш. Фур'є, мусили мати чисельність близько 800 осіб), де дисципліна підтримується за рахунок, скажімо так, «сусідського спостереження».

У реальному житті існують змішані моделі, які схиляються в один або інший бік. У цьому відношенні є принципова різниця поміж векторами розвитку України, яка обрала більш ліберальну модель, і Росією, що трансформується від авторитарного до тоталітарного внутрішнього устрою. Але навіть найбільш жорстка система контролю не досягає своєї генеральної мети. У Північній Кореї, очевидно, зберігаються невеликі простори приватності й особистої свободи, що компрометують загальний підхід жорсткого політичного менеджменту. Зазначимо, що перша модель добре сполучається з військовими станами, підготовкою і веденням війн. Вона дає широкі можливості проведення масштабних мобілізацій населення й впровадження армійського стилю життя. Пригадаємо соціальний винахід Л. Троцького – так звані трудармії, що фактично були втіленням щасливої мрії утопістів. Не випадково система КНДР сформувалася у горнилі кривавої війни на Корейському півострові. Але поруч існує Південна Корея з набагато більш м'яким управлінським режимом. Очевидно, вибір моделі й започаткування певного типу соціального порядку є само по собі вірогідним процесом або моментом критичної складності, на який впливають різні внутрішні й зовнішні чинники (наразі різновекторні впливи Китаю, ЄС, США).

Повернемося до теорії хаосу. У площині природничо-наукових дисциплін вона стає помітною з кінця XIX століття. У XX столітті ця теорія розвивалася в межах фізики та математики, зокрема в рамках пошуку альтернативи ньютонівської механіки. Три відомі лауреати Нобелівської премії включали у свій дискурс проблематику хаосу (Вільгельм Оствальд, Ілля Пригожин, Мюррей Гелл-Манн). Після Другої світової війни теорію хаосу «підхопили» кібернетика, системологія, системотехніка, синергетика; нарешті, з 1990-х рр. концептуалізація хаосу проникає у військові науки та геополітику. Це зумовлено кількома причинами: ускладненням моделі бою, появою ЕОМ і комп'ютерних програм, які включилися в управлінський контур, а також сучасними глобальними соціальними процесами, новим «переходом складності» в умовах постмодерну. Але те, як В. Путін рефлексує тематику хаосу, лише побіжно торкається будь-якої науки, за цим стоять інші інтереси та розрахунки.

Дискурс хаосу в Кремлі

Почнемо зі статистики вживання слова «хаос» на офіційному порталі Кремля www.kremlin.ru. Пошук дав такий результат: 249 згадувань на кінець 2021 року. Чи не забагато для суспільно-політичної лексики, якою наповнений сайт? На сайті Держдуми Sozd.duma.gov.ru, де містяться обговорення законопроектів, маємо 331 номінацію. Доволі цікавим є результат пошуку на сайті Tass.ru (див. табл. 1)

Таблиця 1

Частота згадування слова «хаос» на сайті Tass.ru (по роках)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Tass.ru	0	3	3	4	16	23	30	34	20	43	46	120

Розподіл частоти згадування по роках показує статистичну закономірність: інтерес до тематики хаосу у поточних публікаціях постійно зростає, а у 2021 р. частота б'є всі рекорди. На наш погляд, тренд тут задає військово-політична верхівка РФ і особисто В. Путін.

За результатами нашого контент-аналізу наративів, викладених на сайті www.kremlin.ru, В. Путін в офіційних промовах, інтерв'ю журналістам за роки свого довгого правління вжив слово «хаос» 48 разів. Є певні закономірності: якщо в першу каденцію це трапилося лише двічі і Путін не намагався узагальнювати й концептуалізувати, то в другу – п'ять випадків, потім мовчання на цю тему за каденції Дм. Медведева; а от у 2012 – 2018 рр. – 27 разів і, нарешті, з початку поточного терміну – 14. Певним чином змінився і характер вживання слова «хаос», що видно з таблиці 2, яку ми побудували відповідно до президентських каденцій В. Путіна і додатково розділили вживання терміну на три кластери: 1) про ситуацію в Росії, 2) щодо країн світу та регіонів, 3) узагальнення та концептуалізація.

Таблиця 2

Частота вживання В. Путіним слова «хаос» за часи президентства

	2000-2004	2004-2008	2012-2018	2018-2021	Всього
Стосовно РФ			2	2	4
Про події в країнах світу	2	4	18	4	28
Концептуалізація		1	7	8	16
Всього	2	5	27	14	48

Безумовно, ми бачимо пряму кореляцію між частотою вживання слова «хаос» В. Путіним й згадуваннями терміну у публікаціях, які викладені на сайті ТАСС. Під шефа підлаштовуються підлеглі та посіпаки, які люблять у присутності Путіна вживати слово «хаос»; це робили при нагоді М. Горбачов, Н. Назарбаєв, С. Лавров, Н. Патрушев та інші. А навздогін верхівки у Росії тему хаосу саме в суспільно-політичному й військовому вимірах почали розробляти десятки експертів, науковців, журналістів. Виникає відчуття, що перед нами справжня національна ідея країни. То в чому вона полягає? Усі випадки вживання терміну В. Путіним можна розбити на кілька смислових кластерів:

- Випадки, коли потрібно підкреслити, що саме Путін покінчив з хаосом 1990-х рр. і вивів країну на правильну стежку; залякування хаосом, бо він може повернутися в країну, якщо зміниться політичний режим або уряд не буде стримувати підступні дії з боку колективного заходу.
- Для характеристики ситуації в країнах світу, де почалися протестні рухи, виникли громадянські конфлікти й відбувається боротьба за сфери впливу з боку великих гравців (у цих країнах є російський інтерес: згадувалися Північ Африки, Лівія, Сирія, Ірак, Близький Схід, Україна).
- У контексті антиамериканської пропаганди, бо хаос нібито виникає через втручання США і блокування «миротворення» з боку Росії.
- Хаос як світове явище, концепт керованого хаосу.
- Підтекст: давайте домовлятися, ділити сфери впливу, і тоді Росія швидко наведе порядок у власній зоні відповідальності.

Для розуміння сенсу висловлювань В. Путіна потрібна певна оптика, бо не у московській традиції казати щиро, прямо і без брехні. Пропонуємо застосовувати принцип інверсії (лат. *inversio* – переставляння, перевертання): міняти полюси й смислові патерни. Наприклад, Путін пафосно каже (мов. оригіналу): *«Прежде всего это касается Сирии: мы всё-таки сохранили сирийскую государственность, не допустили там хаоса»* [17]. Розуміти це потрібно так: з Сирії ми нікуди не підемо, будемо до останнього сирійця підтримувати нашу клієнтелу в особі Асада, і хай там усе горить (як сталося з Алепо), якщо ви (колективний захід) не віддасте нам в управління цю країну, як було за часів СРСР. Або трохи раніше на 100-річчя ГРУ: *«Такой плацдарм хаоса и насилия они хотели создать и в Сирии»* [18]. Відомо, що саме військова інтервенція Росії зберігала при владі кривавий диктаторський режим Асада і не дала можливість державі вийти з кризи, як це зробили інші арабські країни. Отже, якщо Путін когось звинувачує у хаосі – це інформаційна операція з прикриття власного втручання у справи іншої країни. Рекордним вживанням слова «хаос» позначено інтерв'ю Путіна журналістам 4 березня 2014 р. з приводу ситуації в Україні. Тут він вжив «хаос» сім разів. Його мета полягала в тому, аби звинуватити українців у нездатності управляти державою і побіжно налякати кримчан хаосом і насильством (з боку України) перед референдумом. Цікаво, що Путін в інтерв'ю вдався до повчань, як важливо дотримуватися конституції та поважати закони [19]. А тепер дешифруємо це, використавши принцип інверсії. Виходить таке: ми вдало провели операцію з занурювання країни-сусідки у стан хаосу, забрали до себе геть усе військово-політичне керівництво України, дестабілізували ситуацію в Криму, загітували значну частину українських військових, спецслужбистів, прокурорів, міліції до державної зради (займалися вербовками й пропагандою «русского мира» тривалий час перед тим, не шкодуючи сил, часу і грошей), а міжнародне право, конституції України та АПК нам не указ; і ось тепер готові пожинати плоди гібридної війни.

Взагалі-то хаос Путіну не подобається, він його напружує як справжню радянську людину, що цінує порядок, «органи» й «єдинодуміє». Хаос – це породження західного лібералізму й геополітичних стратегій. Про це він зізнався в інтерв'ю німецькій телерадіокомпанії ARD 5 квітня 2013 р. (мовою оригіналу): *«Ordnung muss sein. Это известное правило. Оно абсолютно применимо во всех странах и*

универсальное. Должен быть порядок. Нельзя допустить хаоса. А к чему приводит хаос, мы с вами хорошо видим на примере, скажем, Северной Африки. Кому это нужно? [20]. Безумовно, Путін сповідує модель подолання складності традиційного типу, як і його попередники в колишньому СРСР або російські царі та імператори: тримай усе у своїх руках, спрощуй, контролюй, не дозволяй і репресуй. На засіданні валдайського дискусійного клубу він енергійно доводив, що модель парламентської демократії Росії не підходить, бо буде хаос (мовою оригіналу): *«В среднесрочной исторической перспективе Россия будет нуждаться в сильной президентской власти. Другого я себе не могу представить. ... Ну, какая может быть парламентская республика при отсутствии нормальных политических партий? Это будет хаос»* [21]. Треба зазначити, що за довгі роки правління Путін зробив усе можливе, аби реальна багатопартійна система в Росії не виникла; таким чином, за його логікою, і надалі тільки сильний президент може подолати хаос, дарувати країні стабільність й щасливе майбутнє. Він хоче, аби так тривало вічність, проте історія свідчить про хибність шляху Путіна. Російська імперія й Радянський Союз мали величезні сили контролю, покарань, придушення, але їм настав край. І поразка прийшла не через зовнішні фактори: головне було у нездатності чиновників і військових керувати надвеликою соціальною системою шляхом декомпозиції та механістичного спрощення. Навіть ГУЛАГ не допоміг, країна вперто не хотіла уніфікуватися, а люди у своїх думках допускали критичну різноманітність.

Один з головних ідеологів й прибічників путінізму (а можливо, і творців) Владислав Сурков тонко підмічає небезпеку й ризики одноосібного правління. Вже після звільнення з офіційної посади й будучи трохи розкутим у своїх висловлюваннях, він оприлюднює статтю «Куда делся хаос? Распаковка стабильности». Текст можна сприймати без застосування інверсії; колишній радник Путіна формулює у наукоподібний спосіб доволі відверто те, що тримає, очевидно, в голові патрон. В. Сурков тривожить ситуація в Росії, коли після зачисток, посадок опозиціонерів у країні нарешті запанував спокій (мов. оригіналу) – *«российская система власти остановила лавину социального хаоса...»*, але чоловічки зачалися у своїх шкарлупах, існують у якихось паралельних вимірах, знайшли свої лакуни і (О Боже!) *«молчание становится альтернативной идеологией»*. Так в чому проблема? Сурков аргументує свою тривогу тезами наукоподібного характеру: хаос нікуди не зникає, згідно другого закону термодинаміки він накопичується, отже, закінчуємо думку автора, згодом у країні може так рвонути, що знесе дах і стіни імперії. І колишній радник Путіна, який дивиться у майбутнє і хоче запобігти внутрішній кризі, вказує на «раціональний» вихід – сіяти хаос по периметру Росії таким чином, аби надлишок енергії й внутрішнього хаосу виплескувався на зовні. Теоретично він розглядає й альтернативний варіант – розконсервувати замкнену систему (мов. оригіналу): *«То, что в теории энтропия имеет свойство нарастать именно в замкнутых, закрытых системах, вроде бы подсказывает простое решение проблемы — открыть систему, «выпустить пар», и хаос отступит»*. Проте він заперечує цю альтернативу для Росії, бо експерименти з лібералізацією можуть дорого коштувати. Залишається традиційний імперський шлях (мов. оригіналу): *«Сплачивай своих+разобщиай чужих=будешь править и теми, и другими. Разрядка внутренней напряженности ... через внешнюю экспансию. Римляне делали это. Все империи делают это. На протяжении веков Русское государство ... сохранялось исключительно благодаря неустанному стремлению за собственные пределы. Оно давно разучилось, а скорее всего, никогда и не умело выживать другими способами. Для России постоянное расширение не просто одна из идей, а подлинный экзистенциал нашего исторического бытия»* [22]. Отже, В. Сурков зробив цінні зізнання щодо того, як Росія здійснює й планує надалі вирішувати дилему складності – агресія назовні зменшує рівень внутрішньої ентропії, під час війни дії та думки людей синхронізуються, а потім настає ейфорія перемоги, яка поглинає всі інші емоції.

Аналіз наративів Путіна показує певну еволюцію вживання ним слова «хаос». Якщо на початку президентського правління це були окремі випадки й слово вживалося, скоріше, у звичайному, навіть побутовому сенсі, то згодом все чіткіше вимальовується концепція. Хаос є світовим явищем, політикою світової «закуліси», він небезпечний для Росії, але може бути використаний у великій грі за імперські інтереси. В цьому має допомогти теорія «керованого хаосу».

Чи можна керувати хаосом?

Так звана теорія «керованого хаосу» узята на озброєння російськими військовими стратегами й розробляється різними інституціями та експертами останні два десятиліття. Ми знаходимо відгомін цього «творчого» процесу і у виступах В. Путіна. 12 грудня 2012 року у посланні президента до Федеральних Зборів у тій частині, де мова йшла про ситуацію у світі і перспективи загальних домовленостей, він вмонтовує у свій наратив таке речення (мов. оригіналу): *«Если не будут отброшены иллюзорные расчёты на то, что хаосом можно управлять – вы знаете, есть даже такая теория»* [23]. У цьому фрагменті нас зацікавило те, що Путін вже поінформований про розробку теорії «керованого хаосу» і не де інде, а в Росії, бо ніде у світі за межами північної імперії таке словосполучення не вживається (Путін цього нюансу не знає і довіряє своїм радникам, які інформували його саме в такому ключі: проти Росії вигадали нову тактику боротьби, і ми симетрично відповідаємо). Друга згадка про керований хаос є вже більш впевненою і окресленою. 24 жовтня 2014 р. на тлі війни з Україною на засіданні Валдайського клубу він знову

перекладає відповідальність за кризові процеси на Захід і каже (мов. оригіналу): *«Кстати, наши коллеги в своё время пытались как-то управлять этими процессами, использовать региональные конфликты, конструировать «цветные революции» в своих интересах, но джинн вырвался из бутылки. Что с ним делать, похоже, не понимают и сами авторы теории управляемого хаоса. В их рядах разброд и шатание»* [24]. У цьому виступі він вживає слово «хаос» чотири рази і навіть ввів нове поняття – «глобальний хаос»; і знову ж таки впевнений, що на Заході знаходяться автори підступної теорії. Нарешті, у 2020 р. у виступі на сесії Ради колективної безпеки ОДКБ він оцінює гарячі події у США та в інших країнах як прояв глобалізації хаосу (мов. оригіналу): *«Международный порядок скатывается в сторону так называемого управляемого хаоса»* [25].

Постає три питання, на які ми можемо запропонувати власні відповіді: 1) хто є автором теорії «керованого хаосу», яка її генеза? 2) чи можна взагалі управляти хаосом? 3) який сенс вкладають росіяни у словосполучення «управління хаосом»?

Історія «керованого хаосу» в Росії почалася з кількох невеликих статей американського дипломата, політолога, військового експерта Стівена Манна. Він, зокрема, брав участь у мінському процесі, коли потрібно було припинити вірмено-азербайджанську війну за Нагірний Карабах. Оскільки усі російські теоретики «керованого хаосу» посилаються на праці С. Манна, ми не можемо оминати його тексти. І варто зазначити, що, окрім праць Манна, жодний російський автор не наводить аналогічні роботи, аби підтвердити тезу про чергову змову й нову зброю на Заході. А особисто С. Манн, мабуть, не очікував, що стане найбільш цитованим автором у Росії (стосовно теми хаосу) і його тексти будуть сприйматися як одкровення рівня голови Пентагону чи ЦРУ. Очевидно, Росії було важливим отримати від експертного співтовариства США подібний текст, аби легітимізувати власні підходи щодо ведення гібридної війни поза межами міжнародного права.

У 1990-і рр. С. Манн писав, що теорія хаосу стала трендом, бо світ за своєю природою є хаотичним; настав час відмовитися від ньютонівської картини світу й розмірковувати про міжнародну політику й військові справи у категоріях нелінійної динаміки. На думку С. Манна, складні системи не можна прогнозувати, як, наприклад, це сталося з розпадом СРСР. Вони розвиваються від одного метастабільного стану до іншого. В цьому розвитку складні системи проходять точку (період) критичної складності, коли усе можливо і відбувається вибір між альтернативами, а слабкі сили (причини) грають визначальну роль. Американський експерт робить практичний висновок для американської зовнішньої політики: можна спробувати впливати на критичну складність, пришвидшуючи події або надаючи їм певний вектор розвитку. Зокрема, так він бачив роль США стосовно кризи довкола Іраку та Саддама Хусейна: *«Ми повинні бути відкритими перед можливістю експлуатувати критичність, якщо це відповідає нашим національним інтересам – наприклад при знищенні іракської військової машини й саддамівської держави»* [26]. В іншій статті «Теорія хаосу й стратегічне мислення» С. Манн розглядає причини нестабільності й хаосу як похідну від самих людей, що переслідують різні цілі й сповідують протилежні цінності: *«Світ приречений бути хаотичним саме тому, що різноманітність акторів людської політики в динамічній системі у більшому ступені мають різні цілі й цінності»* [27]. Тобто різноманітність – у нас самих, бо ми різні, егоїстичні, схильні відстоювати власні інтереси тощо. Загальний висновок він робить у дусі концепції «м'якої сили» Джозефа Найя (Joseph Nye); навіть вводить метафору «вірус як сучасний еквівалент ідеології». Є країни, що варто інфікувати ідеологіями демократичного плюралізму й поваги до індивідуальних прав людини. *«Ось чому наша національна безпека буде мати найліпші гарантії, – узагальнює Манн, – якщо ми присвяtimo наші зусилля боротьбі за розум країн і культуру, що відрізняються від нас»* [27].

Констатуємо, С. Манн не вживає термін «управління хаосом» або «керований хаос», він не закликає до руйнації соціального порядку як такого і не приписує, наприклад, Америці заслугу знищення СРСР. Навпаки, він констатує повну розгубленість американської адміністрації, особисто Дж. Буша, які тільки спостерігали за турбулентністю всередині свого противника. Проте він теоретично припускає, що в момент критичної складності, тобто коли настає час соціальним системам змінюватися, можливо впливати на хід подій, бо навіть незначні обставини й дії можуть визначити майбутні системи (це відповідає теорії хаосу, нелінійній динаміці). І саме тут вирішальну роль має грати «м'яка сила», щеплення нових ідей, які можуть заповнити голови певної частини людей. Американці переконані, що країни, які не поділяють західні цінності, є для них небезпечними, і це виглядає абсолютно логічним, і вони не приховують свого інтересу. «Експлуатувати критичність» можна в тому сенсі, аби запропонувати суспільству нову модель існування політичної системи, підкріпити це матеріально й інформаційно.

У західній суспільно-політичній та військовій традиціях не зустрічається термін «керований хаос», бо це не є коректним формулюванням саме з наукового погляду. Хаос, з точки зору математики, не може бути керованим, бо його природа недетерміністська, а керування – це управлінський процес, заснований на ньютонівській логіці. Не варто вживати внутрішні суперечливі терміни, хіба що вони несуть якийсь прихований сенс. Отже, словосполучення «керований хаос» є російською новацією, хоча в Росії намагаються його приписати американцям. Як російські експерти зрозуміли американські тексти?

Абсолютно в дусі конспірології, себто американці таємно розробляють нову нищівну зброю, яку, звісно, хочуть використати проти Росії. Висновок: Росії треба включитися в нову гонку озброєнь і сконцентруватися на «керованому хаосу».

Ми вже неодноразово мали нагоду висвітлювати сенс російської теорії «керованого хаосу» [28; 29, с. 280-282], зупинимося лише на головному – небезпеках та ризиках, пов'язаних з російським підходом. У Москві розробили власну концепцію ведення гібридної війни і назвали її «керованим хаосом». Вона, по-перше, закамфльована під американську розробку (яку, на думку російських авторів, треба вивчати і відточувати методи контргри); по-друге, заснована на механістичному і ненауковому трактуванні теорії хаосу. Російські експерти розуміють сенс теорії «керованого хаосу» в тому, що будь-яку країну можна штучно ввести у стан так званого хаосу, а потім запропонувати вихід із складної ситуації на свою користь. Але це не має стосунку до теорії складних систем, радше, навпаки, – відкривається шлях до деградації й примітивізації суспільства. Хаос не є ворогом людства, а є природним станом складних систем, в яких існують люди. Відповідно, історично більш зрілі суспільства мають і умовно вищий індекс хаосу або ступінь різноманітності. Знищувати різноманітність або штучно підривати основи соціальності шляхом заколоту, війни й різноманітних недружніх інвазій – це не є зменшенням хаосу, а завданням удару по системі як такій, і теоретично може означати відкидання країни назад у цивілізаційному розвитку. Проте саме так бачать у військово-політичних колах РФ тактику ведення гібридних війн.

«Сіяти хаос», за московським рецептом, можна шляхом диверсійної або військової «роботи», наприклад знищення міст силами авіації, ракет й танковими атаками. Саме так, як вони робили у Чечні, а потім заливали республіку грошима, аби стерти з пам'яті страхіття війни. Дійсно, тероризувати можна будь-яку країну й людські маси, якщо на те є зла воля і не шкода ресурсів. І це відповідає російському світогляду й стилю ведення зовнішньої політики ще з радянських часів. На практиці «засіювання хаосу» відбувалося через так звану активну розвідку, пропаганду, дипломатичний і економічний тиск, агентів впливу методом втручання у політичні процеси, шантажем і корумпуванням місцевих політиків. У розумінні росіян, збільшувати хаос потрібно для експансії й підготовки військової операції. Мова йде про тактику нападу на державу в дусі сучасної теорії війни: ворожа країна моделюється як система, що має бути зруйнованою зсередини. Російське трактування «керованого хаосу» близьке за змістом до теорії заколот-війни (мятеж-войны) Євгена Месснера, яка є альтернативою класичним конвенційним сценаріям війни [30], і лише в останню чергу вона пов'язана з науковою теорією хаосу.

Події так званої «русской весны» проходили за схожим сценарієм; результат надихнув творців теорії «керованого хаосу» на подальші операції проти країн Заходу, передусім США, з тією різницею, що на західному напрямку допоки ведеться кібервійна, розгортаються інформаційні операції у соціальних мережах, використовується класична пропаганда на базі старих і нових медіа, а також здійснюється агентурна підривна діяльність. У Криму агресор повністю досягнув поставлених цілей у той спосіб, який і планував. З досвіду 2014 р. ми бачимо три напрями, за якими планувалася операція «русский хаос»: 1) посіяти хаос у головах людей засобами потужної інформаційної інтервенції, створити психологічну ситуацію швидкого й панічного вибору: або Росія за три тижні, або морок, фашизм, безнадія назавжди; 2) паралізувати державні інституції, військові й силові структури, чим збільшити загальну невизначеність і власні шанси на перемогу; 3) створити безлад на вулицях, вивести на акції цивільних чи загони, які маскуються під громадян країни, аби замкнути вуличну активність на інформаційні війська й посилити усі компоненти штучного хаосу.

Після 18 березня 2014 р. Путін твердою рукою змінює ситуацію, занурюючи Крим у морок російського авторитаризму. Кримчани відразу відчули різницю між лібералізмом української системи й репресивною моделлю управління, властивою Росії. Наступного дня після анексії вони дізналися, що демократичні гарантії – свобода слова, право на вільні збори, багатопартійність – для них більше не існують або представлені у спотвореному вигляді. Протестувати, організовуватися у вільний спосіб у рухи та партії не можна. Права людини більше не гарантовані у правовій спосіб. Натомість півострів наводнили російські силовіики, таємна поліція, почалися переслідування активістів і незгодних з режимом, а до того публічні простори півострова розгороджуються чисельними парканами (абсолютно в дусі штучної декомпозиції системи). Етнокультурна різноманітність спрощується, силою накидається «русский мир», ведеться промивання мізків. Але іншого і не можна було очікувати: дві країни сповідують принципово різні підходи до управління складною системою. В Москві вважають, що, випаливши громадянське суспільство та уніфікувавши свідомість, можна позбутися хаосу; в Києві склалася модель «слабкої держави», де автономія індивіда, самоврядування, демократичні цінності перемогли, не в останню чергу, завдяки спротиву громадянського суспільства й українським революціям. У моменти критичної складності суспільство знайшло в собі ресурси піти альтернативним шляхом, чого не може пробачити Україні Путін.

Висновки

Теорія хаосу в соціальних дисциплінах може бути застосована, по-перше, для пояснення специфіки соціального управління в складних соціальних системах, по-друге, для розуміння періодів критичної

складності, коли відбувається перехід до наступних історичних фаз розвитку, що несе загрози та ризики, бо ситуація майбутнього не є результатом лінійного процесу і завжди виникають альтернативи нового соціального порядку. В Росії склалося хибне, ненаукове розуміння концепції хаосу, що веде до вкрай небезпечних прикладних аспектів. Поняття з області нелінійної динаміки автори текстів намагаються трактувати в детерміністській традиції, тобто, за цією логікою, хаос можна створити, хаосом можна керувати, хаос можна припинити за відмашкою начальника. Тематика хаосу сполучається з концептом гібридної війни, де все припускається, не діють норми міжнародного права, війни більше не оголошуються й можуть тривалий час вестися у латентний спосіб на території противника. Ідеологія Путіна зводиться до простої формули: стабільність для Росії, хаос – для інших, тобто ворогів та територій, на які Росія зазіхає. Путін, засуджуючи 1990-і рр. за хаос, який він нібито героїчно подолав у своїй країні, не розуміє очевидної істини: саме те, що він називає хаосом, є насправді різноманітність, конкуренція й соціальна активність, які в сукупності виштовхали Росію з економічної кризи й стану напіврозпаду, що було частиною сценарію Радянського Союзу як закритої системи. Хаос великих соціальних систем є необхідним і вагомим елементом соціальної динаміки й соціальних змін, а от характер трансформації вже залежить від вибору моделі існування системи в наступний етап. Росія скористалася імпульсом ельцинських реформ, і цього вистачило на наступні десятиліття, проте Путін штовхає країну до радянської моделі агресивної й закритої системи, ворогуючої з цивілізованим світом. Прикладним аспектом, який російські стратеги екстрагували з теорії хаосу, є концепція «керованого хаосу», що не має стосунку до будь-якої науки, але становить загрозу для країн світу (а не тільки для сусідів). У цю концепцію вкладено усі агресивні й протиправні ноу-хау російських спецслужб, військових, пропагандистів, спрямовані на втручання у внутрішні справи інших країн, знищення демократичного соціального порядку, торжество авторитаризму.

Список літератури:

1. Maçães Bruno. Is Vladimir Putin preparing for war? 2021. URL: <https://www.newstatesman.com/world/asia/2021/11/is-vladimir-putin-preparing-for-war>
2. Lewis David G. Russia's New Authoritarianism: Putin and the Politics of Order. Edinburgh University Press. 2020. URL: <https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/45793>
3. Sakva R. Heterarchy: Russian politics between chaos and control. *Post-Soviet Affairs*. 2021. № 37 (3) Pp. 224-241.
4. Vertlieb Eugene Alexander. Project Putin-2024 in the Geostrategy of Confrontation and Internal Challenges. *Global Security & Intelligence Studies* 6.2: 31496.
5. Elswah Mona, Howard Philip N. Anything that Causes Chaos: The Organizational Behavior of Russia Today (RT). *Journal of Communication*, Volume 70, Issue 5, October 2020. P. 623-645. URL: <https://doi.org/10.1093/joc/jqaa027>
6. Galeotti M. Controlling Chaos: How Russia manages its political war in Europe. *European Council on Foreign Relation*. 1.09.2017. URL: https://ecfr.eu/publication/controlling_chaos_how_russia_manages_its_political_war_in_europe/
7. Батчиков С. Глобализация – управляемый хаос. *Экономические стратегии*. 2008. № 4. URL: <http://www.inesnet.ru/article/globalizaciya-upravlyaemyj-haos/>
8. Лепский В. Е. Технологии управляемого хаоса – оружие разрушения субъектности развития. *Информационные войны*. 2010. № 4 (16). С. 69-78. URL: <https://spkurdyumov.ru/what/tehnologii-upravlyaemogo-haosa/>
9. Сундиев И. «Управляемый хаос». Социальные технологии в массовых беспорядках. *Свободная мысль*. М., 2013. № 4. URL: <http://www.svom.info/entry/262-upravlyaemyj-haos/>
10. Ремарчук В. Н. «Управляемый хаос» как политическая технология в современной геополитике. *Гуманитарный вестник*. 2014. Выпуск 1. URL: <http://hmbul.ru/articles/153/153.pdf>
11. Бартош А. А. Гибридные войны как проявление глобальной критичности современного мира. *Геополитика и безопасность*. 2015. №1 (29).
12. Митрошенков О. А. Теория управляемого хаоса: использовать себе во благо. *Власть*. 2017. Том 25. № 8. С. 64-73. URL: <https://www.jour.fnisc.ru/index.php/vlast/article/view/5280>
13. Fielding Roy Thomas. Architectural styles and the design of network-based software architectures. 2000. University of California, Irvine.
14. Поваров Г. Н. To Daidalu ptero (к познанию научно-технического прогресса). *Системные исследования*. Ежегодник. 1971. С. 153-170.
15. Померанцев П. Це не пропаганда. Подорож на війну проти реальності. Київ: Yakaboo Publishing, 2020. 288 с.
16. Эшби У. Р. Введение в кибернетику. М.: Издательство иностранной литературы, 1959. 430 с.
17. В преддверии саммита «Группы двадцати» Владимир Путин ответил на вопросы представителей газеты The Financial Times: редактора Лайонела Барбера и главы московского бюро Генри Фоя. *Сайт «Президент России»*. 27.06.2019. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/60836>
18. В преддверии Дня военного разведчика Владимир Путин принял участие в торжественном мероприятии, посвящённом 100-летию образования Главного управления Генерального штаба Вооружённых Сил России. *Сайт «Президент России»*. 02.11.2018. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/59032>
19. Владимир Путин ответил на вопросы журналистов о ситуации на Украине. *Сайт «Президент России»*. 04.03.2014. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/20366>
20. В преддверии рабочего визита в Германию Владимир Путин дал интервью немецкой телерадиокомпании ARD. *Сайт «Президент России»*. 05.04.2013. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/17808>
21. Встреча с участниками международного дискуссионного клуба «Валдай». *Сайт «Президент России»*. 14.09.2007. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24537>

22. Сурков Вл. Куда делся хаос? Распаковка стабильности. 20.11.2021. URL: <https://actualcomment.ru/kuda-delsya-khaos-gaspravokva-stabilnosti-2111201336.html>
23. Владимир Путин огласил ежегодное Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. *Сайт «Президент России»*. 12.12.2012. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/17118/work>
24. Владимир Путин принял участие в итоговой пленарной сессии XI заседания Международного дискуссионного клуба «Валдай». Тема заседания – «Мировой порядок: новые правила или игра без правил?». *Сайт «Президент России»*. 24.10.2014. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/46860>
25. Под председательством Владимира Путина в режиме видеоконференции состоялось заседание Совета коллективной безопасности Организации Договора о коллективной безопасности. *Сайт «Президент России»*. 02.12.2020. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/64534>
26. Mann S. R. The Reaction to Chaos. In D. S. Alberts, & T. J. Czerwinski (eds.), *Complexity. Global Politics, and National Security*. National Defense University. Washington DC. 1997. Pp. 62-68. URL: <http://www.intelros.ru/index.php?newsid=175>)
27. Mann Steven R. Chaos Theory and Strategic Art. *Parameters* 22, 1992. № 1. DOI: 10.55540/0031-1723.1634
28. Рущенко І. Тактика керованого хаосу як інструмент гібридної війни. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка / Соціологічні науки*. 2017. №5 (310). С. 6–29.
29. Рущенко І. П. (2020). Війна цивілізацій: анатомія російсько-українського конфлікту. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2020. 436 с.
30. Месснер Е. Хочешь мира, победи мятежевойну! Творческое наследие Е.Э. Месснера. М.: Военный университет, Русский путь, 2005. 696 с. URL: http://militera.lib.ru/science/0/pdf/messner_ea01.pdf

ПУТИН И ХАОС (как интерпретируют теорию хаоса в Кремле)

Рущенко Игорь Петрович – доктор социологических наук, профессор кафедры прикладной социологии и социальных коммуникаций социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, площадь Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина, e-mail: iprushenko@gmail.com, ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7602-244X>

Зубар Наталия Владимировна – Председатель правления Информационного центра «Майдан Мониторинг», ул. Чернышевская, 27, Харьков, 61002, Украина e-mail: pani@maidan.org.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1830-6732>

В статье рассматривается теория хаоса как научный концепт, который разрабатывался для объяснения нелинейной динамики в объектах сложной природы и решения прикладных задач в технике, метеорологии, экономике, строительстве и т.п. Подчеркивается, что использование теории в социологии дает позитивный результат в отношении больших социальных систем: во-первых, в контексте социального управления она открывает дискурс относительно моделей преодоления «проклятия сложности», во-вторых, объясняет процессы социальной трансформации, включающие момент критичной сложности. Приводятся результаты исследования, показавшие, что в современной России получила развитие теория «управляемого хаоса», которая используется для целей ведения гибридных войн. Акцентируется внимание на том, что эта псевдонаучная теория, которая ошибочно приписывается американцам, фактически легитимизирует подрывную деятельность против стран, где Российская Федерация ведет или планирует разворачивать военные операции. Подчеркивается, что Путин хорошо информирован относительно тактики «управляемого хаоса». Приводятся данные проведенного автором контент-анализа публичных нарративов российского президента, который выявил около 50 упоминаний термина «хаос» в трех аспектах: 1) как тяжелое наследие 1990-х гг., с которым Путин якобы успешно справился; 2) для характеристики стран и регионов мира, где виновными в хаосе определяются американцы; 3) для концептуализации хаоса как всемирного феномена и тактики ведения гибридной войны. Освещаются результаты анализа российских источников, которые свидетельствуют о том, что под тактикой «управляемого хаоса» понимается политика всестороннего вмешательства во внутренние процессы суверенных государств, проведение подрывных операций, экономическое и дипломатическое давление, вмешательство в электоральный процесс, политическая коррупция, информационные интервенции, формирование пятой колонны, всевозможные другие меры разрушительного характера. Доказывается, что, начиная с 2014 года, то есть с событий так называемой «русской весны», операция «управляемого хаоса» разворачивалась в трех направлениях: 1) хаотизация массового сознания; 2) разрушение деятельности государственных институтов; 3) организация уличных протестов и массовых беспорядков. Формулируется вывод о том, что хаос больших систем является необходимым элементом социальной динамики и социальных изменений, что же касается характера трансформаций, то он зависит от выбора модели существования системы в ближайшей перспективе.

Ключевые слова: большая (сложная) система, теория хаоса, концепция «управления хаосом», гибридная война, критичная сложность.

Reference:

1. Mações, Bruno (2021) Is Vladimir Putin preparing for war? Available at: <https://www.newstatesman.com/world/asia/2021/11/is-vladimir-putin-preparing-for-war>
2. Lewis, David G. (2020) *Russia's New Authoritarianism: Putin and the Politics of Order*. Edinburgh University Press. URL: <https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/45793>
3. Sakva, R. (2021) 'Heterarchy: Russian politics between chaos and control'. *Post-Soviet Affairs*. 37.3: 224-241.

4. Vertlieb, Eugene Alexander (2021) 'Project Putin-2024 in the Geostrategy of Confrontation and Internal Challenges'. *Global Security & Intelligence Studies* 6.2: 31496.
5. Elswah, Mona and Howard, Philip N. (2020) 'Anything that Causes Chaos: The Organizational Behavior of Russia Today (RT)' *Journal of Communication*, Volume 70, Issue 5, October 2020. P. 623-645. Available at: <https://doi.org/10.1093/joc/jqaa027>
6. Galeotti, M. (2017). Chaos: How Russia manages its political war in Europe. European Council on Foreign Relation. 1.09.2017. URL: https://ecfr.eu/publication/controlling_chaos_how_russia_manages_its_political_war_in_europe/
7. Batchikov, S. (2008). 'Globalization – controlled chaos'. *Economic strategies*. №4. Available at: <http://www.inesnet.ru/article/globalizaciya-upravlyaemyj-chaos/> [in Russian]
8. Lepsky, V. E. (2010). 'Controlled Chaos Technologies as a Weapon for Destroying the Subjectivity of Development' *Information Wars*. 4 (16). Pp. 69-78. Available at: <https://spkurdyumov.ru/what/tehnologii-upravlyaemogo-haos/> [in Russian]
9. Sundiev, I. (2013). "Managed Chaos" Social technologies in riots. *Svobodnaya thought*. M., 2013. No. 4. URL: <http://www.svom.info/entry/262-upravlyaemyj-haos/> [in Russian]
10. Remarchuk V. N. (2014). '«Controlled chaos» as a political technology in modern geopolitics' *Humanitarian Bulletin*. Issue 1. Available at: <http://hmbul.ru/articles/153/153.pdf> [in Russian]
11. Bartosh, A. A. (2017). 'Hybrid Wars as a Manifestation of the Global Criticality of the Modern World'. *Geopolitics and Security*. 2015. No. 1 (29).
12. Mitroshenkov, O. A. (2017). The theory of controlled chaos: use it for your own good. *Power*. 25(8). Pp. 64-73. Available at: <https://www.jour.fnisc.ru/index.php/vlast/article/view/5280> [in Russian]
13. Fielding, Roy Thomas (2000) Architectural styles and the design of network-based software architectures. University of California, Irvine.
14. Povarov, G. N. (1971). 'To Daidalu ptero (to the knowledge of scientific and technological progress)'. *System Research. Yearbook*. Pp. 153-170.
15. Pomerantsev, P. (2020). This is not propaganda. A journey to war against reality. Kyiv: Yakaboo Publishing. 288 c.
16. Ashby, William Ross (1959). Introduction to cybernetics. M.: Publishing house of foreign literature [in Russian]
17. On the eve of the G20 summit, Vladimir Putin answered questions from The Financial Times representatives: editor Lionel Barber and Moscow bureau chief Henry Foy. *Site "President of Russia"*. 27.06.2019 at: <http://kremlin.ru/events/president/news/60836> [in Russian]
18. On the eve of Military Intelligence Day, Vladimir Putin took part in a ceremony marking the 100th anniversary of the formation of the Main Directorate of the General Staff of the Russian Armed Forces. *Site "President of Russia"*. 11/02/2018 at: <http://kremlin.ru/events/president/news/59032> [in Russian]
19. Vladimir Putin answered journalists' questions about the situation in Ukraine. *Site "President of Russia"*. 03.04.2014. at: <http://kremlin.ru/events/president/news/20366> [in Russian]
20. On the eve of his working visit to Germany, Vladimir Putin gave an interview to the German television and radio company ARD. *Site "President of Russia"*. 04.05.2013. at: <http://kremlin.ru/events/president/news/17808> [in Russian]
21. Meeting with participants of the Valdai Discussion Club. *Site "President of Russia"*. 09.14.2007. at: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24537> [in Russian]
22. Surkov, V. I. Where has the chaos gone? Unpacking stability. Available at: <https://actualcomment.ru/kuda-delsya-khaos-raspakovka-stabilnosti-2111201336.html> [in Russian]
23. Vladimir Putin read out the annual Address of the President of the Russian Federation to the Federal Assembly. *Site "President of Russia"*. 12.12.2012 at: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/17118/work> [in Russian]
24. Vladimir Putin took part in the final plenary session of the 11th meeting of the Valdai Discussion Club. The topic of the session is "World order: new rules or a game without rules?". *Site "President of Russia"*. 10.24.2014 at: <http://kremlin.ru/events/president/news/46860> [in Russian]
25. Under the chairmanship of Vladimir Putin, a meeting of the Collective Security Council of the Collective Security Treaty Organization was held via videoconference. *Site "President of Russia"*. 02.12.2020. at: <http://kremlin.ru/events/president/news/64534> [in Russian]
26. Mann, S. R. (1997) The Reaction to Chaos. In D. S. Alberts, & T. J. Czerwinski (eds.), *Complexity. Global Politics, and National Security* (pp. 62-68). National Defense University, Washington DC. Available at: <http://www.intelros.ru/index.php?newsid=175>)
27. Mann, Steven R. (1992) 'Chaos Theory and Strategic Art' *Parameters* 22. no.1. DOI: 10.55540/0031-1723.1634
28. Rushchenko, I. (2017) 'Tactics of controlled chaos as a tool of hybrid warfare'. *Bulletin of Luhansk National University named after Taras Shevchenko. Sociological sciences* 5 (310). Pp. 6-29 [in Ukrainian]
29. Rushchenko, I. P. (2020). *War of Civilizations: Anatomy of the Russian-Ukrainian Conflict*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House [in Ukrainian]
30. Messner, E. (2005) *If you want peace, defeat the rebel war! Creative heritage of E. E. Messner*. M.: Military University, Russian way. Available at: http://militera.lib.ru/science/0/pdf/messner_ea01.pdf [in Russian]

УДК 316.613

DOI: 10.26565/2227-6521-2021-47-02

ДІЛОВА ЛЮДИНА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ: ЕСКІЗ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОРТРЕТУ

Ніколенко Вадим Вікторович – доктор соціологічних наук, доцент, професор кафедри соціології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49010, Україна, ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6730-0938>, e-mail: vadnikolenko1983@gmail.com

У статті здійснюється спроба створення соціально-психологічного портрету суб'єктів соціально-економічної діяльності. Визначається внесок у позаекономічне розуміння підприємництва таких класиків соціологічної думки та сучасних науковців, як Г. Спенсер, Г. Лебон, М. Вебер, І. Валлерстайн, Г. Хофштеде, К. Поланьї, Т. Барнз, О. Флем та ін., а також таких українських соціологів, як В. Ворона, В. Пилипенко, В. Резнік, Ю. Пачковський, Є. Сірий, А. Лоза та ін. Аналізуються набуті та приписані (аскриптивні) особистісні характеристики, що сприяють або заважають веденню успішного підприємництва та розвитку ділової ініціативи сучасної людини. Зазначається, що набуті особистісні риси, які позитивно впливають на ефективність соціально-економічної діяльності, є результатом певного соціалізаційного впливу та культурного відтворення. Підкреслюється, що аналіз результатів численних наукових досліджень, зокрема соціологічних, експертної думки західних та вітчизняних учених, власні спостереження дозволили автору дійти висновку, що набуті характеристики для успішного ведення підприємництва та розвитку ділової/кар'єрної ініціативи у стабільному соціумі суттєво/прямо корелюють з наявністю таких емансипаційних цінностей, як: інтернальний тип особистості, досяжницька мотивація, лідерські устремління, самоконтроль, систематичність, довгострокова перспектива планування, психологічна молодість, раціоналістичність, самостійність, відповідальність, інноваційність, працьовитість, законслухняність, пунктуальність тощо. Акцентується увага на тому, що перелічені цінності по-різному насичують публічний простір тих чи інших країн, що спричинено відмінністю їхніх традицій, ментальності, соціальних інститутів і настанов, механізмів соціалізації, особливостями культурного продукування. У свою чергу, це зумовлює суттєву різницю між економічно розвинутими країнами та країнами із «наздоганяючою» економікою. Визначаються напрямки подальших досліджень з обраної проблематики, зокрема створення соціально-психологічного портрету сучасного українського підприємця.

Ключові слова: підприємництво, ділова ініціатива, успіх, емансипаційні цінності, лідерські здібності, досяжницька мотивація, соціалізація, культурне відтворення.

BUSINESS PERSON OF THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY: A SKETCH OF A SOCIO-PSYCHOLOGICAL PORTRAIT

Nikolenko Vadym – Doctor of Sociological Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Sociology, Oles Honchar Dnipro National University, 72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine, ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6730-0938>, e-mail: vadnikolenko1983@gmail.com

The article attempts to create a social-psychological portrait of subjects of social-economic activity. The contribution to the non-economic understanding of entrepreneurship by such classics of sociological thought and modern scientists as H. Spencer, H. Lebon, M. Weber, I. Wallerstein, G. Hofstede, K. Polanyi, T. Barnes, A. Flem, as well as such Ukrainian sociologists, such as V. Vorona, V. Pilypenko, V. Reznik, Y. Pachkovsky, E. Seryi, A. Loza, etc. Acquired and prescribed (ascriptive) personal characteristics of a modern person that contribute to or hinder the conduct of successful entrepreneurship and business development are analyzed initiatives. It is noted that acquired personality traits that positively affect the effectiveness of social and economic activity are the result of social influence and cultural reproduction. It is emphasized that the analysis of the results of numerous scientific studies, in particular sociological, expert opinions of scientists, own observations allowed the author to come to the conclusion that the acquired characteristics for successful entrepreneurship and the development of business/career initiatives in a stable society are significantly / directly correlated with the presence of such emancipatory values, as: internal personality type, achievement motivation, leadership aspirations, self-control, systematicity, long-term planning perspective, psychological youth, rationality, independence, responsibility, innovativeness, hard work, law-abidingness, punctuality, etc. Attention is focused on the fact that the listed values saturate the public space of countries to varying degrees, which is due to the difference in their traditions, mentality, social institutions and attitudes, mechanisms of socialization, and the peculiarities of cultural production. As a result, this causes a significant difference between economically developed countries and countries with a weak economy. The directions of further research on the selected issue are determined, in particular, the creation of a social and psychological portrait of a modern Ukrainian entrepreneur.

Keywords: entrepreneurship, business initiative, success, emancipatory values, leadership skills, achievement motivation, socialization, cultural reproduction.

Постановка проблеми. Підприємництво – соціальна технологія, яка дозволяє будь-якій країні ефективно розв'язувати різноманітні соціальні проблеми, підвищувати рівень та якість життя пересічної людини. Найвищі місця у світових рейтингах посідають насамперед країни з розвинутою підприємницькою ініціативою та самоорганізацією. Тож буде цікаво застосувати соціологічний і психологічний підходи до аналізу набутих і приписаних особистісних характеристик з метою створення певного ескізу до портрету успішних суб'єктів соціально-економічної діяльності.

Мета цієї статті полягає у визначенні найрелевантніших набутих і приписаних характеристик успішної ділової людини в сучасному суспільному контексті.

Аналіз проблематики в науковій літературі. Обрану нами проблематику деталізують дослідження Г. Спенсера, Г. Лебона, М. Вебера, І. Валлерстайна, Г. Хофштеде, теорія базових і периферійних інституціональних матриць К. Поланьї, трьох модальностей дотримання нормативних практик Т. Барнза, О. Флем та ін. Зазначимо, що представники соціологічної думки суттєво збагатили позаекономічне розуміння природи підприємництва, на чому акцентували у своїх працях відомі економісти Ф. Хайек, П. Самуельсон, П. Друкер, Ф. Котлер, М. Фрідман, Д. Макклеланд, А. Маршалл, Д. Канеман та ін. Водночас доцільно відзначити дослідження підприємництва в українському суспільстві, проведені В. М. Вороною, В. С. Пилипенком, В. С. Резніком, Ю. Ф. Пачковським, Є. В. Сірим, А. С. Лозою та ін. [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7]. Означені вище та багато інших учених евристично деталізували сутність підприємництва як соціального феномену, виділили притаманні йому ознаки, проаналізували логіку виникнення підприємництва та форми його прояву, дослідили закономірності функціонування як в Україні, так і в глобальному просторі. Проте, на нашу думку, все ще не вистачає узагальнюючих досліджень означеної вище проблематики.

Виклад основного матеріалу. Підприємці далеко не завжди мали соціальний престиж, чули схвальні відгуки на свою адресу і на цьому тлі відчували самоповагу. Нагадаємо, що підприємець – це передусім новатор, проте суспільній системі притаманна величезна інерція [8]. Тому тривалий час в Англії, Німеччині, Франції, Іспанії, Італії, Японії соціальний статус землевласника, держслужбовця, аристократа навіть вже на початку індустріальної революції був значно престижнішим за статус підприємця [8; 16]. Можливо, винятком із цього правила були лише США, де фігура ділової людини у вигляді «*man made himself*» або «*woman made herself*» набагато частіше викликала повагу і мала суспільний авторитет. Саме ця країна, з огляду на її історію, специфіку імміграційних процесів, коли зі Старого світу через Атлантику переїжджали найініціативніші й найнаполегливіші, є класичним осередком підприємницької діяльності. Невипадково приватну ділову (підприємницьку) ініціативу на тисячу економічно активного населення у США реалізує близько 1/5, в Україні – поки що 1/8. В цілому в 2021 р. у світі нараховується майже 332,99 мільйонів фірм малого і середнього бізнесу, де працює 50 % зайнятого населення [9]. Нагадаємо, що у 2019 р. саме мікро-, малий і середній бізнес (*micro-, small and medium-sized enterprises*) забезпечував приблизно 60-70 % ВВП у багатих країнах світу, в Україні – 55 %, але частка мікро- та малого бізнесу в структурі ВВП нашої країни дорівнювала лише 16 %, тоді як в Європі приблизно у два рази більше [10], а у США малий бізнес в цілому складав 44 % економічної активності [11].

Крос-культурні соціологічні дослідження промовисто свідчать, що на сучасному етапі домінація владних мотивів у підприємницькій діяльності вважається атавізмом минулого. Відповідно, у цьому вимірі на шкалі цінностей успішних підприємців матеріальний інтерес і прагнення до влади посідають далеко не перші місця, натомість домінують цінності свободи, активного життя, самореалізації, щасливої родини тощо. Природно, що антрепренери як носії духу ринкової культури більше поділяють ліберальні ідеї й доволі комфортно почувають себе на тлі конкурентної економіки. Їм притаманні передусім мотиви досягнення: на сучасному етапі домінування цих мотивів у свідомості підприємців негативно корелює з мотивами афіліації. В цілому вони прагнуть жити сьогоденням та спрямовувати свій погляд у майбутнє, ніж блукати у лабіринтах минулого. Іншими словами, успішні антрепренери – це переважно психологічно молоді люди, зацікавлені творити майбутнє, на відміну від емоційних старців, що живуть лише минулим. У цьому контексті зазначимо, що українці старіють швидше, ніж європейці [12], а психологічна старість навряд чи сприяє розвитку підприємницької ініціативи. Цікаві думки стосовно соціального успіху і багатства на тлі ринкової культури висловлює один із найзаможніших людей світу В. Баффет. Зокрема, мільярдер зауважує, що для збільшення власних активів слід інвестувати у себе. На його думку, це найкраще, що можна зробити для власного успіху. Водночас підприємець додає: важливо бути молодим і енергійним, незважаючи на свій вік [14].

Продовжуючи свій аналіз обраної нами проблематики, підкреслимо, що доцільно виокремити щонайменше два типи ділової ініціативи: 1) підприємництво за покликанням; 2) вимушене антрепренерство. Перший варіант обирають свідомо з низки альтернатив, незважаючи на чийсь порад і тиск об'єктивних обставин (інакше доречно говорити про другий). Вимушене антрепренерство має

зворотну пропорційну залежність зі ступенем розвитку економіки і пряму залежність із рівнем безробіття. Що забезпеченішим є суспільство, що жвавіше розвивається економіка, то швидше зменшується рівень безробіття, як результат – скорочуються показники вимушеної ділової ініціативи на умовах самозайнятості. Іншими словами, високий рівень економічної нерівності/диференціації, бідності, відкритого та прихованого безробіття призводить до підвищення підприємницької активності, заснованої на необхідності, або вимушеного антрепренерства.

Якщо говорити про узагальнений образ бізнесмена, антрепренера, то «слід зазначити, що можливість стати підприємцем залежить від досвіду на ринку праці, а саме: 1) більше шансів стати підприємцем у тих, хто має більший досвід безробіття; 2) висока ймовірність успішної підприємницької діяльності у освіченіших; 3) надвисокий ступінь внутрішнього контролю збільшує шанси стати підприємцем; 4) найімовірнішим є вступ у підприємництво тих, хто має батьків-підприємців» [15, с. 144]. Одночасно виявляється, що особи, які починають власну справу вдруге, мають більше шансів на успіх, ніж ті, що відкривають її вперше [15, с. 103]. З-поміж успішних підприємців вищий відсоток осіб, що були незадоволені попереднім місцем працевлаштування. Шведська дослідниця А. Ханссон на основі статистичних та емпіричних соціологічних даних з'ясувала, що ймовірність працювати на умовах самозайнятості зменшується з віком для жінок, але зростає для чоловіків. Вона також зазначає, що шлюб збільшує ймовірність того, що людина стане підприємцем [19].

Нагадаємо, що метою, доміантним акцентом цієї статті є визначення соціально-психологічних характеристик образу успішного підприємця. З огляду на це, варто зауважити, що історія успіху відомих брендів безпосередньо пов'язана з лідерськими якостями їхніх засновників і менеджерів. Зокрема, можна згадати невтомну працю американського бізнесмена, ресторатора Р. Крока протягом розвитку імперії McDonald's, систематичність полковника Г. Д. Сандерса та його проєкт Kentucky Fried Chicken – KFC, заповзятливість маркетолога з Атланти А. Г. Чандлера, який допоміг винаходу фармацевта Д. Пембертона перетворитися на всесвітньовідомий напій – Coca-Cola. Йдеться про важливість розвинутих лідерських здібностей підприємця у процесі збільшення комерційного успіху певного бренду. Така людина стає своєрідним *perpetuum mobile*, постійним генератором ділової активності. Вона здатна інтегрувати колектив, поставити перед підлеглими нові завдання, які досі здавались їм нездійсненними. Насправді успішний підприємець (*decision maker, team builder*) – це універсальний лідер, що власним прикладом задає високий темп подальшої праці всього колективу. Слід додати, що лідерські якості вивчали майже всі відомі філософи, проте роль навчання і необхідність виховання ефективних керівників підкреслювали лише Арістотель, К. А. Гельвецій та І. Кант.

Певні якості успішних людей сучасного світу можна визначити завдяки аналізу їхніх публічних лекцій, з якими вони найчастіше виступають у провідних університетах світу. Як правило, у своїх виступах вони акцентують на важливості інноваційних, підприємницьких цінностей та їхню наявність у публічній площині успішних країн. Так, наприклад, у Гарварді з такими лекціями виступали такі лідери громадської думки, як британська письменниця Д. Роулінг (2008), колишня Федеральна канцлерка Німеччини А. Меркель (2019), відомі підприємці Б. Гейтс (2007), М. Цукерберг (2017), митці – С. Спілберг (2016), О. Уїнфрі (2013), Н. Портман (2015). У Колумбійському університеті виступала М. Стріп (2010). Найкрасномовніше та детально їх характеризують слова «*They are able to make a difference*», тобто «Вони вміють створювати різницю». У 2008 р. авторка серії популярних романів про юного чарівника Гаррі Поттера Д. Роулінг особливо підкреслювала значущість демократичних прав і свобод людини; інноваційного стилю мислення як твердої основи позитивних винаходів та ефективних соціальних рішень; солідарності; неприпустимості насилля над людиною. Водночас вона говорила про неминучість певних невдач у житті будь-якої активної людини, згубну, принизливу соціальну природу бідності та її романтизації, а також підкреслювала важливість діяльності, сильної волі та самодисципліни, прагнення не розпилятися по дрібницях, а бачити перед собою велику ідею і зосередити всю свою енергію на її досягненні. Письменниця справедливо зазначала, що справжнім тестом на «*who are you*» є: 1) випробування невдачами та життєвими негараздами; 2) уміння співчувати досвіду людей, з якими ви ніколи не були знайомі. Лише конкретні результати подолання таких бар'єрів можуть свідчити, хто ви є насправді, говорити про вас навіть більше, ніж ваша кваліфікація й освіта. Б. Гейтс у своїх публічних промовах також часто говорить про глибоку соціальну нерівність, бідність у глобальному масштабі та необхідність бути готовим до ефективної боротьби з такими деструктивними явищами. Тож, як бачимо, питання емансипаційних цінностей та особистостей з сильною досяжницькою мотивацією порушують і лідери громадської думки у своїх яскравих, резонансних промовах.

Зазначимо, що, так би мовити, універсальний соціально-психологічний портрет успішного підприємця, який формується насамперед у результаті соціалізаційного впливу та культурного відтворення, включає щонайменше два складники. Хоча, звичайно, М. Вебер, В. Зомбарт, Дж. Кейнс та інші дослідники мають свої релевантні образи підприємців. У своєму дослідженні ми намагалися виокремити маркери, які, на нашу думку, є актуальними в сучасних умовах. По-перше, це такі аскриптивні характеристики, як

інтелектуальні риси особистості та індивідуальні ознаки характеру, по-друге, набуті здібності. Важливими інтелектуальними рисами є допитливість, енциклопедичність знань, здатність до навчання, інноваційне мислення, уміння передбачати. Серед затребуваних індивідуальних рис виокремлюють: емоційну гнучкість, владність, комунікабельність, розумний ризик, наполегливість, стресостійкість, активність. До набутих здібностей відносять: адекватність самооцінки, самоконтроль, системність, працьовитість, пунктуальність, амбіційність, уміння переконувати, законослухняність, відповідальність, раціональність, самостійність. Важливо зауважити, що дефіцит спеціальної кваліфікації можна компенсувати сильною досяжницькою мотивацією. Як правило, успішні підприємці відкриті всьому новому, покладаються на власні сили, тобто є представниками інтернального типу особистості¹. Інтерналі, на відміну від екстерналів, вважають, що соціальний успіх і життєву удачу не очікують склавши руки, а виборюють наполегливою працею.

Що стосується особистісних властивостей, які протипоказані підприємцю, то це такі, як навіюваність, песимізм, пасивність, лінь, схильність до ошуканства, зарозумілість (порок людства, талановито висміюваний У. Шекспіром). Сюди ж слід віднести підвищену тривожність – якість, що особливо згубно впливає на ймовірність успіху у підприємницькій діяльності, спотворюючи сприйняття дійсності. Тривожні люди схильні коливатись, зволікати з прийняттям рішень, у політичному спектрі обирати правочентристів. Як зауважують психологи, тривожність не має ставати такою, що паралізує; вона повинна мотивувати до діяльності, але не бути нав'язливою та всеосяжною. Так само і страх, який паралізує, є руйнівним, а той, що «підігрує», мотивує до певної, у тому числі й до активної професійної діяльності, сприймається дещо інакше. Напевно, у цьому контексті можна говорити й про раціональні, конструктивні елементи тривожності. Метафорично висловлюючись, згадаємо сутність «закону велосипеда», а саме: «зупинився – впав».

Існує експертна думка, що достатньо контрверсійними властивостями ділової людини, насамперед в аномічних суспільствах, є занадто виражена старанність і пунктуальність. Що стосується старанності, то в умовах ринкової економіки успішний підприємець мусить не лише безпечно виконувати команди інших, а сам ставити собі завдання і знаходити адекватну мотивацію для їхнього виконання. Стосовно пунктуальності, то, як зазначають фахівці, насамперед в умовах транзитивного суспільства гнучкість для підприємця подекуди важливіша за гіперболізовану постійність, педантичність. Хоча, безумовно, час варто цінувати і розуміти значущість пунктуальності для власної репутації й тривалого ведення успішного бізнесу. Дослідники цілком слушно зазначають, що у транзитивних, аномічних суспільних системах із глибоким ціннісно-нормативним вакуумом підприємцям притаманні такі риси, як недовірливість, орієнтація на фізичну силу, силове партнерство, владність, харизма, забобонно-містична поведінка, егоцентризм.

Соціальний портрет, повністю протилежний образу успішного підприємця, – це людина, яка стрімко йде щаблями низхідної соціальної мобільності. Інколи психологи підкреслюють, що певна категорія таких осіб опиняється у складній життєвій ситуації, оскільки їм не вистачає внутрішнього стрижня. Власне, як сказано в одному з відомих висловів, «не страшно впасти – страшно не встати і не піти далі». Існує багато прикладів із життя видатних бізнесменів, які ставали банкрутами, але знаходили у собі внутрішні сили й досяжницьку мотивацію продовжувати власну справу. Невипадково здібні лідери відомих компаній не втомлюються повторювати, що можна втратити все обладнання і фінансові активи, але якщо залишиться персонал, то незабаром можна буде відновити свій бізнес.

Як було зазначено вище, кар'єрний успіх залежить як від приписаних (вроджених/індивідуальних) властивостей, так і від набутих соціальних характеристик. На нього впливають навіть такі, на перший погляд, дрібниці, як поцілунок дружини та чоловіка перед роботою, зріст, доглянутість людини та навіть літера, з якої починається її прізвище. Деякі дослідники зауважують, що чоловік або жінка, яких зранку перед виходом на роботу поцілувала «друга половинка», не тільки довше живуть [13], але й, можливо, заробляють більше. Крім того, ніхто не зможе напевно сказати, чому літери в абетці розташовані саме у відомому нам порядку. Проте виявляється, що літера, з якої починається ваше прізвище, та його відповідне розташування у журналі вчителя опосередковано впливає на вашу подальшу долю. Зокрема, професор Д. Закс з університету Колорадо зазначає: що чим нижче розташоване прізвище певної особи в алфавітному списку, то більше труднощів на неї може очікувати під час навчання та у подальшому професійному житті. Адже в такому разі вчитель менше помічає учня і, як наслідок, формує менш уважне ставлення до нього (у цьому аспекті можна згадати евристичний потенціал теорії «Дзеркального «Я»» Ч. Кулі). Таких студентів частіше відраховують із навчальних закладів, і вони знаходять менш оплачувану роботу [18]. Хоча заради справедливості вчені й журналісти зауважують, що подібні закономірності стосуються не всіх, тобто є виключення з правил. Зокрема, прізвища З. Фрейда або Г. Форда починаються далеко не з літери «А», однак це видатні постаті світової науки й підприємництва.

¹Поняття «інтернальність» та «екстернальність» у науковий обіг введені американським психологом Д. Роттером, їх часто застосовують як у соціології, так і у соціальній психології.

Таня С. Осенкі – адвокатка з Атланти й авторка книги «Shortchanged: Height Discrimination and Strategies for Social Change» (2017) [20], на сторінках своєї праці промовисто пише про дискримінаційні практики, які можуть стати на заваді особистому успіху. Зокрема, йдеться про «хайтизм» (від англійського height – «зріст»). Очевидно, що ваш зріст є заздалегідь визначеною величиною, що залежить від Творця, батьків і природи, а у майбутньому, можливо, від здобутків генної інженерії. У результаті застосування великих масивів даних Big Data було з'ясовано, що нижчі на зріст люди мають менше шансів отримати бажане місце працевлаштування або довгоочікуване підвищення на службі. Симптоматично, що їхній маленький зріст негативно позначається на розмірі зарплати протягом усього професійного життя. Наприклад, західні вчені, спираючись на отримані дані, підрахували, що щорічні фінансові переваги високого зросту становлять приблизно декілька тисяч доларів за кожен дюйм для чоловіків та десь тисячу доларів – для жінок. Із часом така фінансова несправедливість продовжує зростати та зрештою стає вагомим прибутком для високих людей за всю їхню кар'єру [20].

Цікаві закономірності стосовно взаємозв'язку зовнішнього вигляду і зарплати помітили також експерти Ж. Вонг і Е. Пеннер. У 2016 році вони закінчили дослідження, в якому опитали більш ніж тисячу осіб та з'ясували, що люди, які активніше доглядають за власною зовнішністю (йдеться не про вроджену красу, а саме про вміння за собою стежити, бути охайним), заробляють на 20 % більше. Напевно, це говорить роботодавцю про організованість, зібраність та уважність людини. При цьому жінки, які ретельно доглядають за собою, часто отримують премію з цієї причини, на відміну від чоловіків [21].

Соціологи підкреслюють насамперед соціальну конструкцію, суспільну природу привабливості та зауважують, що вона більше впливає на матеріальну винагороду для жінок. З огляду на це, можна зробити висновок, що повсякденні звички стосовно зовнішнього вигляду суттєвіше впливають на заробітну плату жінок, ніж чоловіків. Е. Пеннер вважає, що виокремлений ним феномен може бути зумовлений бажанням суспільства встановити владу над жіночою формою [21]. У тому, що гарних людей успіх супроводжує частіше, а роботу вони знаходять значно швидше, впевнені багато керівників відділів кадрів великих господарських організацій у Північній Америці та Західній Європі. Крім того, вчені з'ясували, що курс акцій дещо зростає, якщо до компанії приходить привабливий глава правління. Це зайвий раз свідчить про те, що бізнес, підприємництво – то не лише продукт духу та раціональності. У ньому зримо/незримо наявні суб'єктивні симпатії й антипатії.

У суспільстві побутує думка, що удача (прізвище на літеру «А», високій зріст, атрактивна зовнішність тощо) є важливим атрибутом успіху людини в будь-які часи. На нашу думку, так можна говорити про результативний пошук, прагнення удачі на тлі аристократичної епохи, але не демократичної. У контексті першої добробут є результатом прихильного ставлення покровителя, а в межах демократичної системи – результатом функціонування ефективних соціальних інститутів. Без сумніву, так звана усмішка долі відіграла величезну роль у блискучій підприємницькій кар'єрі легендарного грека Онассіса Арістотелеса Сократеса. Колись бідний юнак після вимушеного переїзду до Латинської Америки у пошуках кращої долі випадково познайомився з Карлосом Гарделем – відомим співаком, королем аргентинського танго. Ця подія – бізнес-угода з відомою персоною – назавжди змінила життя юнака. Але все ж таки вирішальну роль у процесі казкового перевтілення відіграла сильна досяжницька мотивація молодого грека та його непереможне бажання назавжди вирватись із небезпечної пастки субкультури бідності.

Одним із головних понять нашого дослідження є поняття «успіх». Варто зауважити, що існує щонайменше дві соціологічні моделі досягнення життєвого успіху: 1) «рулетка» чи, іншими словами, щасливий лотерейний білет; 2) закономірний результат сумлінної, систематичної, методичної праці. Саме другий варіант є квінтесенцією здорової підприємницької ментальності та ділової ініціативи, яка завжди була благодатним підґрунтям для розвитку економіки та суспільства. Натомість перший варіант більше притаманний масовій свідомості автократичних, аристократичних країн, де поширений екстернальний тип особистості.

На тлі діджиталізації, що поширюється світом зі швидкістю шквального вітру, однією з центральних фігур соціально-економічної системи все ще залишаються підприємці. В інформаційну епоху їх слушно ідентифікують із «драйверами» подальшої діджиталізації суспільства, розвитку електронної демократії/комерції та збільшення важливого ресурсу медіаграмотності населення. Звісна річ, усе це важливі тренди сучасного світу, оскільки важко йти в ногу з часом без належного рівня медіаграмотності, проте головна місія малого і середнього бізнесу полягає у створенні лівової частки внутрішнього валового продукту. Нагадаємо, що сутність класичної економіки полягає у процесах виробництва, обміну, розподілу та споживання дефіцитних ресурсів ненасильницькими методами для задоволення індивідуальних і суспільних потреб. «Серед економістів існує думка, що підприємництво має місце лише у сферах, де функціонують товарно-грошові відносини» [15, с. 99]. Зараз у всьому світі меншає готівки, гроші стають здебільшого електронними, споживачі отримують їх та розраховуються переважно за допомогою пластикових карток. Проте національна економіка, поряд із її фінансовими аспектами, завжди сприймається як суспільний феномен із рельєфним соціальним виміром, виразною культурною енергією.

Іншими словами, вона заснована на певному менталітеті, життєвих практиках, архетипах колективного несвідомого, формальних і неформальних нормах соціального законодавства тощо. Закономірним наслідком означеного є певний тип підприємця.

В сучасних умовах з-поміж цінностей, що передбачають господарський успіх, ефективний тип підприємницької та ділової ініціативи виокремлюють здебільшого: соціальну довіру, толерантність, прагнення до самореалізації, досягнення конкретного результату, досяжницьку мотивацію, конструктивний індивідуалізм, інноваційність, методичність, систематичність, самодисципліну, планування на тривалу перспективу тощо. До слова, про наявність таких рис у ментальності, масовій свідомості розвинутих суспільств, у їхньому національному характері говорили свого часу Г. Спенсер (під час подорожі Америкою в жовтні 1882 р.) та Г. Ле Бон у праці «Психологія мас і народів». Г. Спенсер під час мандрівки зазначав, окрім іншого, підприємливість американців, пишність їхніх міст, насамперед Нью-Йорка, Клівленда, як видатне досягнення праці лише в межах одного покоління [17, с. 1385]. Окрім того, він акцентував на широкому застосуванні інновацій, телефонних апаратів, методичності, систематичності, шанобливому ставленні до часу, довгостроковій перспективі планування бізнесу, відсутності «штурмовщини» (спішного, поривчастого виконання роботи), а також загальній пристрасності американців до праці [17, с. 1385]. Очевидно, що певна ментальність і державна регуляторна політика може як сприяти, так і заважати веденню підприємництва, тому, як зазначалось вище, малий бізнес становив у 2019 р. внутрішньому валовому продукті США близько 44 % [11], а в Україні – приблизно 16 % [10].

Висновки. Підводячи підсумки, зазначимо, що вплив батьківських генів, попередніх генерацій на соціальну поведінку людини вивчають представники соціобіології. І досі точаться дискусії стосовно того, що на цьому тлі є успадкованим, а що набутим. Однак більшість експертів згодна з тим, що темперамент, шаблони мовлення, психічні звички, інтелектуальні здібності суттєво зумовлені успадкованими від батьків генами. Натомість М. Вебер зазначав, що бажаний набір якостей для успішної підприємницької діяльності є насамперед результатом соціалізаційного впливу та культурного відтворення.

Не претендуючи на вичерпний аналіз обраної нами проблематики, зауважимо, що, згідно з даними численних соціологічних і психологічних досліджень, думками експертів, власними міркуваннями, набуті характеристики для успішного ведення бізнесу та розвитку ділової ініціативи у стабільному суспільстві суттєво корелюють з емансипаційними цінностями, серед яких ми виокремили інтернальний тип особистості, досяжницьку мотивацію, самоконтроль, систематичність, довгострокову перспективу планування, психологічну молодість, раціоналістичність, самостійність, відповідальність, працьовитість, законослухняність, пунктуальність тощо. Зазначені цінності та характеристики мають різну значущість та різний рівень прояву в тих чи інших країнах, що зумовлено їхніми соціокультурними особливостями. Саме це визначає відмінності (говорячи англійською, «make difference») між суспільними системами, відповідними успіхами у підприємницькій діяльності та загальним розвитком економіки. З огляду на це свої подальші дослідницькі пошуки в контексті обраної проблематики ми плануємо концентрувати на створенні соціально-психологічного портрету сучасного українського підприємця. На нашу думку, реалізація такого дослідження може стати у нагоді при вирішенні численних проблем розвитку вітчизняного підприємництва.

Список літератури:

1. Экономическая культура населения Украины / Под ред. академика НАН Украины В. М. Вороны, д-ра филос. наук, профессора Е. И. Суименко: К.: Институт социологии НАН Украины. 2008. 316 с.
2. Резнік В. С. Легітимація приватної власності як концепт соціологічної теорії. К.: Інститут соціології НАН України, 2010. 512 с.
3. Пилипенко В. Е. Реформи. Підприємництво. Культура. К.: Фолиант, 2001. 150 с.
4. Сірий Є. В. Сучасне становище молодіжного підприємництва: статистичний та соціологічний вимір // Демографія та соціальна економіка. 2020. № 1 (39). С. 63-78.
5. Лоза А. С. Міфи та реалії підприємництва у сучасному суспільстві // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. У 2-х т. Т. 2. Харків. Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2006. С. 234-236.
6. Пачковський Ю. Ф. Соціопсихологія підприємницької діяльності і поведінки. Львів: Світ. 2000. 272 с.
7. Ніколенко В.В. Соціальна роль підприємницької діяльності: історико-соціологічний вимір // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія "Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи". 45. 2021. С. 28-35.
8. Економічна соціологія. Навч. посібник / під заг. ред. Вороны В. М., Пилипенка В. Є. К.: Інститут соціології НАНУ, 1998. 272 с.
9. Small and Medium Enterprises (SMEs) Finance <https://www.worldbank.org/en/topic/sme/finance>
10. Малий та середній бізнес в Україні дає 55 % ВВП – Кабмін. <https://www.unian.ua/economics/finance/10596576-maliy-ta-seredniy-biznes-v-ukrajini-daye-55-vvp-kabmin.html>

11. Small Businesses Generate 44 Percent Of U.S. Economic Activity. Release No. 19-1 ADV [By Office Of Advocacy](https://advocacy.sba.gov/2019/01/30/small-businesses-generate-44-percent-of-u-s-economic-activity/#:~:text=A%20new%20report%20shows%20that,percent%20of%20U.S.%20economic%20activity) On Jan 30, 2019 <https://advocacy.sba.gov/2019/01/30/small-businesses-generate-44-percent-of-u-s-economic-activity/#:~:text=A%20new%20report%20shows%20that,percent%20of%20U.S.%20economic%20activity>
12. Angela Y. Chang, ScD; Prof. Vegard F. Skirbekk, PhD; Stefanos Tyrovolas, PhD; Nicholas J. Kassebaum, MD; Joseph L. Dieleman, PhD. Measuring population ageing: an analysis of the Global Burden of Disease Study 2017 // *The LANCET. Public Health*. VOLUME 4, ISSUE 3, E159-E167, MARCH 2019. [https://www.thelancet.com/journals/lanpub/article/PIIS2468-2667\(19\)30019-2/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lanpub/article/PIIS2468-2667(19)30019-2/fulltext)
13. Adrienne Santos-Longhurst. Medically reviewed by Janet Brito, Ph.D., LCSW, CST. Updated on July 13, 2018. 16 Reasons to Smooch: How Kissing Benefits Your Health <https://www.healthline.com/health/benefits-of-kissing>
14. Warren Buffett and best thing for investment. <https://tv-english.club/what-did-they-say-episodes/episode-45/>
15. Пилипенко В. Є. Людина в ринковому суспільстві: орієнтації, поведінки, культура. К.: ПЦ «Фоліант», 2005. 224 с.
16. Сірій Є. В. Підприємництво як предмет теоретико-соціологічного осмислення. КНУ імені Т. Г. Шевченка. Надруковано: ТОВ «Агенство «Україна». Київ. 392 с.
17. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские / пер. с англ. под ред. Н. А. Рубакина. Мн.: Современ. Литератор. 1999. 1408 с.
18. BBC Learning English. Does your name start with the wrong letter? <https://www.bbc.co.uk/learningenglish/features/6-minute-english/ep-190926>
19. Hansson Åsa. Tax Policy and Entrepreneurship: Empirical Evidence from Sweden. *Small Business Economics* 38, no. 4 (2012): 495–513. <http://www.jstor.org/stable/41472835>.
20. Osensky Tanya S. Shortchanged: Height Discrimination and Strategies for Social Change. Published by: University Press of New England. 2017. 171 p.
21. Wong, Jaclyn S. & Penner, Andrew M. (2016). Gender and the Returns to Attractiveness. *Research in Social Stratification and Mobility*. vol. 44 pp. 113-123.

ДЕЛОВОЙ ЧЕЛОВЕК НАЧАЛА XXI ВЕКА: ЭСКИЗ СОЦИАЛЬНО- ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ПОРТРЕТА

Николенко Вадим Викторович – доктор социологических наук, доцент, профессор кафедры социологии Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара, пр. Гагарина, 72, г. Днепр, 49010, Украина, ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6730-0938>, e-mail: vadnikolenko1983@gmail.com

В статье предпринимается попытка создания социально-психологического портрета успешных субъектов социально-экономической деятельности. Определяется вклад во внеэкономическое понимание предпринимательства таких классиков социологической мысли и современных учёных, как Г. Спенсер, Г. Лебон, М. Вебер, И. Валлерстайн, Г. Хофштеде, К. Поланьи, Т. Барнз, О. Флем и др., а также таких украинских социологов, как В. Ворона, В. Пилипенко, В. Резник, Ю. Пачковский, Е. Серый, А. Лоза и др. Анализируются приобретённые и предписанные (аскриптивные) личностные характеристики, способствующие либо препятствующие ведению успешного предпринимательства и развитию деловой инициативы человека. Отмечается, что приобретённые личностные черты, положительно влияющие на эффективность социально-экономической деятельности, являются результатом определённого социализационного влияния и культурного воспроизводства. Подчёркивается, что анализ результатов многочисленных научных, в том числе социологических, исследований, экспертное мнение западных и отечественных учёных, собственные наблюдения позволили автору прийти к выводу о том, что приобретённые характеристики для успешного ведения предпринимательства и развития деловой/карьерной инициативы в стабильном социуме существенно/прямо коррелируют с наличием таких эмансипационных ценностей, как: интернальный тип личности, достижительская мотивация, лидерские устремления, самоконтроль, систематичность, долгосрочная перспектива планирования, психологическая молодость, рационалистичность, самостоятельность, ответственность, инновационность, трудолюбие, законопослушность, пунктуальность и т.д. Акцентируется внимание на том, что перечисленные ценности по-разному насыщают публичное пространство тех или иных стран, что связано с отличиями в их традициях, ментальности, социальных институтах и установках, в механизмах социализации и культурного воспроизводства. В свою очередь, это обуславливает существенную разницу между экономически развитыми странами и странами с «догоняющей» экономикой. Определяются направления дальнейших исследований в избранной проблематике, в частности создание социально-психологического портрета современного украинского предпринимателя.

Ключевые слова: предпринимательство, деловая инициатива, успех, эмансипативные ценности, лидерские способности, достижительская мотивация, социализация, культурное воспроизводство.

References:

1. Vorona, V. M. and Suymenko, E. I. (eds.) (2008) Economic culture of the population of Ukraine. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]
2. Reznik, V. S. (2001) Legitimation of private property as a concept of sociological theory. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]
3. Pylypenko, V. E. (2001) Reforms. Entrepreneurship. Culture. Kyiv: Foliant [in Ukrainian]

4. Siry, E. V. (2020) 'Modern situation of youth entrepreneurship: statistical and sociological dimension' *Demography and social economy* 1 (39), pp. 63-78 [in Ukrainian]
5. Loza, A. S. (2006) 'Myths and realities of entrepreneurship in modern society' *Methodology, theory and practice of sociological analysis of modern society*. In 2 volumes. T. 2. Kharkiv: Publishing Center of V. N. Karazin Kharkiv National University P. 234-236 [in Ukrainian]
6. Pachkovsky, Yu. F. (2000) *Sociopsychology of entrepreneurial activity and behavior*. Lviv: World [in Ukrainian]
7. Nikolenko, V. (2021) 'Social Role of Entrepreneurial Activity: Historical and Sociological Dimension', *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods*, pp. 28-35. DOI: 10.26565/2227-6521-2020-45-03 [in Ukrainian]
8. Vorona, V. M. and Pylypenka, V. E. (eds.) (1998) *Economic sociology. Education guide* Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]
9. Small and Medium Enterprises (SMEs) Finance <https://www.worldbank.org/en/topic/sme/finance>
10. Small and medium-sized businesses in Ukraine contribute 55% of GDP - Cabinet of Ministers [online]. Available at: <https://www.unian.ua/economics/finance/10596576-maliy-ta-seredniy-biznes-v-ukrajini-daye-55-vvp-kabmin.html>
11. Small Businesses Generate 44 Percent Of U.S. Economic Activity. Release No. 19-1 ADV By Office Of Advocacy On Jan 30, 2019 [in Ukrainian] <https://advocacy.sba.gov/2019/01/30/small-businesses-generate-44-percent-of-u-s-economic-activity/#:~:text=A%20new%20report%20shows%20that,percent%20of%20U.S.%20economic%20activity>
12. Chang, Angela Y., Skirbekk, Vegard F., Tyrovolas, Stefanos, Kassebaum, Nicholas J. and Dieleman, Joseph L. (2019) 'Measuring population ageing: an analysis of the Global Burden of Disease Study 2017' *The LANCET. Public Health*. 4 (3), DOI: [https://doi.org/10.1016/S2468-2667\(19\)30019-2](https://doi.org/10.1016/S2468-2667(19)30019-2)
13. Adrienne Santos-Longhurst (2018) Medically reviewed by Janet Brito, Ph.D., LCSW, CST. Updated on July 13, 2018. 16 Reasons to Smooch: How Kissing Benefits Your Health [online]. Available at: <https://www.healthline.com/health/benefits-of-kissing>
14. Warren Buffett and best thing for investment [online]. Available at: <https://tv-english.club/what-did-they-say-episodes/episode-45/>
15. Pylypenko, V. E. (2005) *Person in a market society: orientations, behavior, culture*. KYIV: "Foliant" [in Ukrainian]
16. Siry, E. V. (2008) *Entrepreneurship as a subject of theoretical and sociological understanding*. KNU named after T. G. Shevchenko. Printed: Agency "Ukraine" LLC. Kyiv [in Ukrainian]
17. Spencer, H. (1999) *Scientific, political and philosophical experiences*, translated by Rubakina, N. A. Minsk: Modern Writer [in Russian]
18. BBC Learning English. Does your name start with the wrong letter? [online]. Available at: <https://www.bbc.co.uk/learningenglish/features/6-minute-english/ep-190926>
19. Hansson, Åsa. (2012) 'Tax Policy and Entrepreneurship: Empirical Evidence from Sweden' *Small Business Economics* 38, no. 4, pp. 495-513 [online]. Available at: <http://www.jstor.org/stable/41472835>.
20. Osensky, Tanya S. (2017) *Shortchanged: Height Discrimination and Strategies for Social Change*. Published house: University Press of New England.
21. Wong, Jaclyn S. & Penner, Andrew M. (2016). Gender and the Returns to Attractiveness. *Research in Social Stratification and Mobility*. vol. 44 pp. 113-123.

Отримано 8.11.2021

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.36

DOI: 10.26565/2227-6521-2021-47-03

ЧАЙЛДФРІ У ФОКУСІ ЯКІСНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Зубарев Олександр Сергійович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Майдан Свободи 4, 61022, Україна, e-mail: alexandr.zubarev@karazin.ua, ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9722-2851>

У статті аналізується проблематика чайлдфрі в соціологічному дискурсі. Зазначається, що поняття «чайлдфрі» з'являється у контексті переосмислення панівного суспільного дискурсу про бездітність. Якщо поняття «чайлдлес» позначає людей, які є бездітними з незалежних від них причин, то поняття «чайлдфрі» – людей, які є бездітними тому, що самі зробили такий вибір. Акцентується увага на недостатній розробленості даної проблематики в сучасній українській соціології. Робиться огляд соціологічних досліджень феномену чайлдфрі, здійснених якісними методами. Аналізується низка робіт західних науковиць, присвячених обраній автором проблематиці. Зокрема, робота британської соціологині Жозефін Девіс, яка присвячена питанню, як переживають період з 45 до 55 років жінки, що обрали не-материнство; напрацювання Дж. Віверс, яка серед чайлдфрі виокремлює такі групи, як «ранні артикулятори», «відкладачі», «афісьонадо» та «реджектори»; Е. Кемпбелл, яка показує, що інколи характер стосунків між жінкою та її матір'ю в майбутньому може вплинути на вибір жінки бути чайлдфрі; Р. Гіллеспі, яка детально вивчає формування ідентичності жінок-чайлдфрі; П. Бонніці, яка досліджує вплив добровільної бездітності на ідентичність жінки; К. Парк, у роботі якої розкриваються стратегії управління стигмою, які використовують чайлдфрі; Е. Кемпбелл, яка вивчає суспільне сприйняття жінок, що обрали стерилізацію як постійну форму контрацепції. Підкреслюється, що феномен чайлдфрі можна розглядати в контексті «мистецтва існування», або «технік себе» (М. Фуко), адже питання мати чи не мати дітей не є предметом суворих моральних заборон, а, скоріше, інтенсивної моральної проблематизації. Якщо ж добровільна бездітність є формою стилізації життя, то, відповідно, вона може бути проаналізована в таких аспектах, як: детермінація етичної субстанції, спосіб підпорядкування себе, форма етичної роботи та телеологія морального суб'єкта.

Ключові слова: чайлдфрі, чайлдлес, стигма, не-материнство, естетики існування, якісна соціологія.

CHILDFREE IN THE FOCUS OF QUALITATIVE SOCIOLOGICAL RESEARCH

Zubarev Oleksandr – PhD in sociology, Department of Sociology V.N. Karazin Kharkiv National University, Freedom Square, 4, Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: alexandr.zubarev@karazin.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9722-2851>

The article deals with the problematics of childfree in sociological discourse. It is noted that the concept of "childfree" appears in the context of rethinking the prevailing public discourse about childlessness. If the concept of "childless" refers to people who are childless for reasons beyond their control, then the concept of "childfree" refers to people who are childless because they themselves made such a choice. Attention is focused on the insufficient development of this issue in modern Ukrainian sociology. A review of sociological studies of the childfree phenomenon, implemented using qualitative methods, is carried out. In particular, the work of the British sociologist Josephine Davies, devoted to the question of how women who choose not to be mothers experience the period from 45 to 55; the study by J. Veivers, who singles out "early articulators", "postponers", "aficionados" and "rejectors" among the childfree; E. Campbell, who shows that sometimes the nature of the relationship between a woman and her mother can influence a woman's choice to be a childfree in the future; R. Gillespie, who studies in detail the formation of the identity of childfree women; P. Bonnici, who studies the impact of voluntary childlessness on a woman's identity; K. Park, which reveals the strategies of stigma management that use childfree; A. Campbell, who studies the social perception of women who have chosen sterilization as a permanent form of contraception. The opinion is expressed that the phenomenon of childfree can be considered in the context of "aesthetics of existence" or "self-technique" (M. Foucault), because the question of whether or not to have children is not subject to strict moral prohibitions, but rather intense moral issues. If voluntary childlessness is a form of stylization of life, then, accordingly, it can be analyzed in such aspects as: determination of ethical substance, way of self-subordination, form of ethical work and teleology of the moral subject.

Keywords: childfree, childless, stigma, non-motherhood, aesthetics of existence, qualitative sociology.

Постановка проблеми

У ХХ столітті відбулися настільки радикальні зміни у царині сексуальності, що загальноприйнятим терміном для їхнього позначення стало поняття «сексуальна революція». Безперечно, як і будь яка революція, що зачіпає основи людського буття та соціальних відносин, сексуальна революція не відбулася раптово та мала низку соціальних передумов. Відомий дослідник людської сексуальності І. С. Кон говорить про тенденції Нового часу, які призвели до сексуальної революції ХХ століття: руйнування традиційної системи гендерної стратифікації; зміна та збільшення внутрішньої суперечливості стереотипів про маскуліність та фемінність; зрушення в шлюбно-сімейних відносинах; диференціація сімейних цінностей й збільшення важливості такого показника, як суб'єктивне благополуччя шлюбу; підвищення індивідуальної вибірковості шлюбу; руйнування традиційних антисексуальних настанов; зміни у системі соціалізації дітей та молоді, а також контрацептивна революція, наслідком якої є відокремлення сексуальної поведінки від репродуктивної [1].

Якщо ми будемо розглядати окремо кожен із названих тенденцій, то стане очевидно, що сексуальна революція – це процес, який досі триває. Можливо, вже не йдеться про радикальний переворот у сексуальній культурі, але ми постійно спостерігаємо зміни, які лежать у площині тих вибухових процесів, які спостерігалися в 60-70-ті роки ХХ століття в США, а двадцять років потому на теренах сучасної України. По-перше, це трансформація онтології соціальних стосунків між статями, зокрема прийняття дошлюбних стосунків, зростання терпимості до різних форм сексуальності, послаблення «подвійного стандарту» тощо [1]. По-друге, розвиток біотехнологій та медицини. Винайдення надійних контрацептивів зробило можливим секс, який не має своєю метою народження дитини, а технологія екстракорпорального запліднення дала можливість людям народжувати дітей без сексуальної взаємодії, навіть без поцілунків. Разом із цим, ми спостерігаємо виникнення нових технологій контрацепції. Наприклад, з'явилася екстрена контрацепція, яка може бути застосована жінкою протягом 72 годин після статевого акту. Поява екстреної контрацепції суттєво змінила «правила гри» у випадку незахищеного випадкового сексу, або якщо жінка, наприклад, невпевнена, хоче вона мати дитину чи ні¹. По-третє, перевизначення існуючого порядку дискурсів, наукової та повсякденної мови про сексуальність та статі.

Поняття та феномен «чайлдфрі» з'являються саме у контексті переосмислення панівного суспільного дискурсу про бездітність. Якщо поняття «чайлдлес» позначає людей, які є бездітними з незалежних від них причин, то поняття «чайлдфрі» людей, які є бездітними тому, що зробили такий вибір. До виходу у світ книги Елен Пек «Дитяча пастка» (1971) думки, що жінки можуть відчувати амбівалентні почуття до перспективи материнства, а бездітність може бути добровільною, не існувало в суспільній свідомості [2, с. 22].

Сьогодні чайлдфрі як спосіб життя, який обирають чоловіки та жінки, є реальністю як країн Західної Європи, так і сучасного українського суспільства. Як показує дослідження Соціологічної групи «Рейтинг», ставлення населення України до чайлдфрі є більшою мірою негативним². Автори дослідження обрали декілька категорій, щодо яких можлива перевірка толерантності: ЛГБТ+, люди, які вирішили не мати дітей, та люди, які не вірять у Бога. Виявилось, що до ЛГБТ+ негативно ставляться 47% респондентів, нейтрально – 44%, позитивно – 7%; до людей, які вирішили не мати дітей, негативно ставляться 42% респондентів, нейтрально – 48%, позитивно – 8%; до тих, хто не вірить в Бога, негативно ставляться 28% респондентів, нейтрально – 63%, позитивно – 8%. Таким чином, люди, які вирішили не мати дітей, є номінальною групою, представники якої мають високі шанси зіштовхнутися з негативним сприйняттям свого вибору найближчим та більш далеким соціальним оточенням.

З цим пов'язані такі питання, як стигматизація ідентичності, управління стигмою та моральна кар'єра чайлдфрі; проблематика життєвого шляху та біографічно детермінованої ситуації чайлдфрі; самовизначення та самоусвідомлення чайлдфрі; сприйняття чайлдфрі найближчим соціальним оточенням тощо. Відсутність проблематизації цих аспектів життя чайлдфрі в українській соціології зумовлює актуальність цієї статті.

Ступінь наукової розробленості проблеми

Якщо проаналізувати публікації з теми чайлдфрі в сучасній українській соціології, то вони або ґрунтовані кількісною методологією, або є оглядовими роботами. Так, О. Стрельник (див.: [3, 4]) досліджує добровільну бездітність як предмет наукових та суспільних дискусій, а також у зв'язку з проблематикою материнства. О. Антонова [5] розглядає сім'ї, які свідомо не хочуть мати дітей, як об'єкт публічної

¹ Пригадується героїня серіалу «Піарщиця» Робін, яка попри напружені робочі будні PR-фахівця вирішує завести дитину, але після сексу зі своїм партнером потайки випиває пігулки екстреної контрацепції, і так відбувається неодноразово. Робін є «хвилеподібною відмовницею» за типологією чайлдфрі, яку запропонували Д. Ніл та Х. Джоші, але використання екстреної контрацепції надає цьому типу нового змісту.

² Дослідження «Покоління Незалежності: цінності та мотивація» проведене в період 20 липня – 9 серпня 2021 року методом САТІ (Computer Assisted Telephone Interviewing – телефонні інтерв'ю з використанням комп'ютера) на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів. Вибіркова сукупність 20000 респондентів є репрезентативною за віком (від 16 років), статтю та типом поселення (на тимчасово окупованих територіях Криму та Донбасу дослідження не проводилося).

політики. Публікації М. Малюги [6] присвячені таким питанням, як (не)батьківство як індивідуальна стратегія боротьби з бідністю, роль фемінізму у виникненні руху чайлдфрі, добровільна бездітність як стиль життя та виклик українському суспільству. Всі ці роботи містять визначення поняття «чайлдфрі», основні характеристики відповідного феномену, але не дозволяють зрозуміти позицію та мотивацію людей, які обрали життя без дітей, та наслідки їхнього вибору у перспективі життєвого світу.

Таким чином, *метою цієї статті* є виявлення різноманіття аспектів проблематики чайлдфрі, яка представлена в дослідженнях зарубіжних авторів, здійснених якісними методами.

Виклад основного матеріалу

Перше якісне соціологічне дослідження добровільної бездітності, з яким пов'язана проблематизація цього феномену в гуманітарних науках, було проведене соціологинею Джин Віверс у Канаді між 1972 та 1977 роками. Її мета полягала в тому, щоб пролити світло на невивчену область добровільної бездітності через розуміння мотивації вибору та його наслідків. Як метод збору первинної соціологічної інформації, Дж. Віверс використала неструктуровані глибинні інтерв'ю, а методологічною базою її наукових студій стали напрацювання Н. Дензіна. Цікаво, що дослідниця спочатку планувала використовувати інший метод – анкетне опитування, але потім відмовилася від цієї ідеї, оскільки відчувала сумніви стосовно того, які саме питання будуть евристичними. Інформантам було запропоновано у довільній формі розповісти про власне життя з акцентом на ставленні до шлюбу та батьківства. Було проведено 156 інтерв'ю з одруженими особами, серед яких 120 жінок та 36 чоловіків. У 1980 році за результатами цього дослідження Дж. Віверс опублікувала книгу «Бездітність за вибором» [2, с. 23; 7].

Аналіз отриманих біографічних інтерв'ю дозволив дослідниці виокремити дві групи чайлдфрі: «ранні артикулятори» (early articulators) та «відкладачі» (postponers). Ранні артикулятори – це люди, які приймають рішення не мати дітей ще в дитинстві чи підлітковому віці й їхня точка зору не змінюється протягом життя; вони не відчувають вагань та сумнівів у своєму виборі та сприймають своє небажання мати дітей як незмінну рису характеру. Саме ранні артикулятори найчастіше виступають за добровільну стерилізацію як найбільш радикальну та ефективну форму контрацепції [2, с. 24]. Можна припустити, що рішення на користь добровільної стерилізації має для ранніх артикуляторів важливе значення не тільки в таких аспектах, як перспектива уникнення ризику незапланованої вагітності/батьківства та можливість займатися сексом без використання засобів контрацепції, але й у підтвердженні власної ідентичності. Це крок до повної узгодженості фертильного статусу та соціальної ідентичності.

Відкладачі – це люди, які певний час відкладають народження дітей, а згодом приймають рішення їх зовсім не мати. Дж. Віверс виокремила чотири етапи, які зазвичай проходять відкладачі. На першому етапі пара відкладає народження дитини на визначений час, наприклад до отримання власного житла, купівлі автомобіля або завершення навчання. На другому етапі визначеність зникає, тепер це невизначений проміжок часу, а причина відкладання народження дитини трансформується з конкретної в абстрактну. Наприклад, подружжя може відкласти народження дитини до того моменту, коли будуть вирішені їхні психологічні проблеми, зникнуть протиріччя, а життя стане більш врегульованим, прогнозованим тощо. На третьому етапі відкладання пара свідомо обговорює позитивні та негативні сторони батьківства та приймає рішення не мати дітей [2, с. 24]. Зрозуміло, що це рішення може бути протилежним, але тоді не йдеться про добровільну бездітність.

Далі Дж. Віверс виокремила ще дві категорії чайлдфрі: «прихильників (aficionados) бездітного способу життя» та тих, «хто відкидає (rejectors) батьківство». Афісьонадо – це люди, які не хочуть змінювати свій усталений спосіб життя, не хочуть відмовлятися від своїх звичок, хобі, свободи подорожувати, можливості мати особистий простір тощо заради виховання дітей, навіть якщо діти їм подобаються. Представники цієї групи чайлдфрі, як правило, не сприймають свій вибір як політичний або ідеологічний та мають більш різноманітний бекграунд, ніж ті, хто відкидає батьківство. Реджектори – це люди, що твердо переконані у своєму рішенні не мати дітей, вони не відрізняються любов'ю до дітей та відкрито висловлюються щодо свого рішення [2, с. 25]. Ці категорії чітко розрізняються за мотивацією вибору: для афісьонадо спосіб життя без дітей виглядає привабливішим, ніж батьківство, тоді як реджекторів відштовхує саме батьківство, народження та виховування дитини, а переваги способу життя без дітей не є для них принципово важливими.

Слушні критичні зауваження щодо результатів дослідження Дж. Віверс висловлює британська соціологиня Жозефін Девіс [2].

По-перше, вона вважає, що ідеї Дж. Віверс сьогодні можуть бути менш актуальними, зважаючи на зміни в шлюбно-сімейних відносинах, зокрема збільшення віку укладання шлюбу як для чоловіків, так і для жінок, зростання кількості розлучень та повторних шлюбів. Як наслідок, очікування людей, які живуть у шлюбі, стають менш визначеними, і можна сказати, що певною мірою до відкладання народження дитини вдається більшість сімей [2, с. 24].

По-друге, сам термін «відкладання» (postponement) виглядає дещо невідповідним тому феномену, що позначає. Важко сказати, чи відображає цей термін, наприклад, досвід жінок, які відчувають

амбівалентні почуття до перспективи бути матір'ю, вагаються та зважують «за» та «проти» того чи іншого рішення, але не відчувають, що відкладають материнство. Д. Девіс ілюструє цю думку, звертаючись до автобіографічних рефлексій поетеси Моллі Пікок [8] та психоаналітикині Жанни Сейфер [9]. М. Пікок протягом довгого часу переглядала свій вибір не мати дітей, але не відчувала, що відкладає материнство. Точніше це можна було б описати як процес прийняття зваженого та свідомого рішення, рух та створення себе шляхом свого вибору. Ж. Сейфер висловлює думку, що усвідомлення того, від чого потрібно буде відмовитися, обравши життя без дітей, є частиною процесу вибору і що подібне усвідомлення переживають і батьки, що відмовляються від можливостей, доступних тим, хто не має дітей. Як пише Ж. Сейфер, не існує такої речі, як «мати все», адже кожен вибір передбачає відмову від можливостей, що надає альтернативне рішення, і від цього нікуди не дітись. Для кожної з авторок вибір не народжувати дався складно, вагання тривали до сорокарічного віку, але саме складність, продуманість та зваженість цього рішення зробила його суб'єктивно цінним. Таким чином, можна сказати, що «мова відкладання» дещо спрощує досвід жінок, які вирішують не народжувати. Термін «відкладання» є вдалим лише щодо одного з типів досвіду, коли рішення дійсно відкладається, а на його місце вклинюються інші проекти, щоб, у свою чергу, поступитися остаточному вибору. Проте наведені вище приклади демонструють, що питання мати чи не мати дітей може бути місцем інтенсивної проблематизації поза розумінням материнства як справи, що відкладена до кращих часів [2, с. 24-25].

По-третє, Дж. Девіс зауважує, що типологія Дж. Віверс є неповною, тобто вона не відображає всіх мотивів вибору життя без дітей. Ця заувага більшою мірою стосується подальшого розвитку напрацювань Дж. Віверс, адже будь яка типологія, вироблена за результатами якісного дослідження, з часом потребуватиме уточнення та доповнення. Так, наприклад, Меделін Кейн у науково-популярній книзі «Революція бездітності. Що означає бути чайлдфрі сьогодні?» (2001) на основі інтерв'ю зі 100 американськими жінками виявила, що є жінки, які обирають життя без дітей через занепокоєність станом довкілля, перенаселенням, долею планети тощо [10].

Інший аспект мотивації вибору життя без дітей розкриває Елейн Кемпбелл [11], яка показує, що інколи характер стосунків між жінкою та її матір'ю може у майбутньому вплинути на вибір жінки бути чайлдфрі. Як влучно зауважує К. Девіс, психоаналітичний погляд на материнство не враховує те, як насправді матір ставиться до себе та до своїх дітей, постулюючи материнство як універсальну для всіх жінок реалізацію [2]³. Е. Кемпбелл провела 78 напівструктурованих інтерв'ю з клієнтами клініки планування сім'ї, які перебували у шлюбі. Виявилось, що близько третини жінок розглядає материнство як загрозу своїй ідентичності. Жінки зазначали, що безкорисна хатня праця, виховання дітей робили їхніх матерів невидимими, повністю поглинутими рутинною повсякдення⁴. Результати цього дослідження показують, що пронаталізм містить певне протиріччя: у суспільному дискурсі акцентується увага на радостях та визначній ролі материнства, тоді як реальність безоплатної виснажливої праці або, наприклад, вимушеної соціальної ізоляції ігнорується [2, с. 26].

Розмарі Гіллеспі ([12], [13]) вивчала питання формування ідентичності жінок-чайлдфрі. Як стверджує соціологиня, ідентичність деяких учасниць її дослідження частково визначалася їхнім статусом «нематері», але це не впливало на їхнє самоусвідомлення себе як жінок. Було виявлено, що бездітність є основним компонентом ідентичності жінок, що взяли участь у дослідженні, але це не робило їх маскулініними чи андрогінніними. Жінки-чайлдфрі поривали з традиційним розумінням жіночності, що надає їй сенс та значення через материнство, а також визнавали роботу та кар'єру важливими аспектами свого життя, проте дотримувалися таких звичних аспектів жіночої ідентичності, як одяг та зовнішній вигляд, і вважали їх важливими для сприйняття самих себе [2, с. 26-27].

Феноменологічне дослідження Патриції Бонніці [14] також присвячене питанню впливу добровільної бездітності на ідентичність жінки. На основі аналізу результатів напівструктурованих інтерв'ю з 6 жінками у віці сорока років, які перебувають у довготривалих (8 років та більше) гетеросексуальних стосунках, П. Бонніці доходить висновку, що рішення не ставати матір'ю не є визначальним фактором їхньої ідентичності. Це дослідження наводить на думку, що визначення ідентичності жінки через наявність/відсутність дітей є соціальним конструктом, який не завжди відповідає реальності, що може стати підґрунтям для розведення понять «жіночність» та «материнство» [2]. Ототожнення цих понять несе в собі певні загрози, адже воно означає, що із втратою або нереалізацією здатності до народження дитини втрачається право жінки називатися жінкою. У цьому контексті можна поставити під сумнів адекватність використання таких загальноживаних понять, як «чайлдлес» та

³ У повній відповідності до тези З. Фрейда: «Анатомія – це доля».

⁴ Е. Кемпбелл зазначає, що матері описувалися як «cabbages», тобто «капуста». У переносному сенсі в англійській мові цим словом називають людину, яка веде малоактивний, нецікавий спосіб життя або ж яка втратила здібності мислити та говорити внаслідок певних обставин. Безперечно, таке тяжке враження від долі власних матерів не могло не вплинути на подальший репродуктивний вибір жінок, що брали участь у дослідженні. Хоча цей досвід, безперечно, не є універсальним.

«чайлдфрі», в яких жінка побіжно визначається через фертильність. У термінологічному коментарі до своєї роботи Ж. Девіс зазначає, що поняття «чайлдлес» має конотацію відсутності, тому жінкам здається принизливим, а поняття «чайлдфрі» здається принизливим вже щодо дітей (наче вони привносять певні неприємності в життя і від них можна бути вільним або ні). Обидва поняття є ярликами, які позиціонують жінку щодо відсутності дітей [2]. Далі дослідниця пише: «Сподіваюся, що з часом жінки перестануть ідентифікуватися насамперед за їхнім репродуктивним вибором, а статус кожної окремої жінки сам по собі стане цікавим та унікальним. Але до цього часу, визнаючи власні припущення, я обрала менш ніж задовільний «чайлдфрі», щоб передати свободу та вибір замість нестачі чи відсутності» [2, с. 9].

Американська дослідниця Крістін Парк [15] досліджує, які стратегії управління стигмою використовують добровільно бездітні люди. К. Парк інтерв'ювала 14 жінок і 8 чоловіків старше 30 років гетеросексуальної орієнтації, з 7 із яких провела фокусоване групове інтерв'ю. Отримані дані були проаналізовані з використанням тактики сходження до теорії. Дослідниця виокремила три стратегії управління стигмою, до яких вдаються люди, що свідомо відмовилися мати дітей. По-перше, стратегія, яка полягає в тому, щоб не афішувати рішення не мати дітей як свідомий вибір. Дехто може видавати себе за безплідних або давати неоднозначну відповідь на запитання про відсутність дітей, що виключає подальші розпитування та можливу критику. По-друге, стратегія визнання свого вибору з подальшою нейтралізацією суспільного негативу шляхом засудження неусвідомленого батьківства тощо. Інший варіант цієї стратегії, коли людина визнає свій вибір перед іншими, але виправдовує його відсутністю материнського інстинкту чи нерішучістю та коливаннями, хоча це само по собі може стати підставою для стигматизації. По-третє, стратегія, суть якої полягає в тому, щоб кинути виклик суспільній думці. На питання: «Чому у Вас немає дітей?» люди, які використовують цю стратегію, відповідають питанням: «А чому мають бути діти?», що часто викликає подив у людей, які не сумніваються у тому, що бажання мати дитину – константа людської природи [2, с. 28-29].

Говорячи про можливість жінки впоратися із стигматизацією, К. Парк зазначає, що це багато в чому залежить від впевненості в обраній позиції, тобто жінки, яким не властиві вагання та перестороги щодо майбутнього жалю, ймовірно, швидше знайдуть спосіб боротьби з негативним сприйняттям [2, с. 29].

Як зазначав американський соціолог І. Гофман [16], однією з основних характеристик стигми є її помітність, тобто те, наскільки вона здатна повідомити іншим, що людина володіє нею. Відсутність дітей як стигма є помітною, але ця помітність варіюється в залежності від багатьох факторів. Відтак, ми бачимо різноманіття стратегій управління цією стигмою у континуумі від приховування до демонстрації, але тільки остання з перелічених стратегій є спробою перевизначення домінуючого дискурсу щодо материнства та батьківства та, одночасно, не є спробою взаємної стигматизації.

Британська соціологиня Еннілі Кемпбелл [17] вивчає суспільне сприйняття жінок, що обрали стерилізацію як постійну форму контрацепції. У її дослідженні взяли участь 23 жінки у віці 22-51 роки, яким дослідниця запропонувала написати щоденник про їхній шлях до стерилізації, а також провела з ними глибинні напівструктуровані інтерв'ю. Інтерв'ювані мали різне класове походження, соціально-економічний статус, але всі були європеїдами. Ж. Девіс називає дослідження Е. Кемпбелл феміністичним за орієнтацією, вказуючи на те, що авторка прагне до відносин рівності зі своїми учасниками, уникаючи тієї чи іншої трансцендентної позиції. Як показують результати роботи, жінки у своєму прагненні до стерилізації зустрічалися з такими явищами, як приниження, сексизм, ейджизм, причому молодих жінок переконували в тому, що вони ще не здатні приймати подібні рішення, а самотніх, що вони ще зустрінуть чоловіка, з яким захочуть мати дітей. Жінки також говорили про відсутність якихось чітких загальних критеріїв дозволу чи заборони стерилізації, все залежало більшою мірою від суб'єктивної позиції лікаря, до якого звернулася жінка [2, с. 29].

Робота британської дослідниці Жозефін Девіс [2] присвячена питанню, як переживають період з 45 до 55 років жінки, що обрали не-материнство⁵. Авторка провела 10 напівструктурованих інтерв'ю з жінками-чайлдфрі. Отримані дані були проаналізовані за допомогою інтерпретаційного феноменологічного аналізу. Результати дослідження свідчать, що на вибір життя без дітей впливає тяжіння до інших значущих сфер життя, окрім материнства (творчість, кар'єра тощо), а також відмова від його уявних недоліків. Учасниці дослідження прийняли остаточне рішення бути чайлдфрі у віці до 30 років, щоб біологічний кінець фертильності не сприймався як кінець вибору. У віці від 45 до 55 років жінки радіють своєму вибору бути чайлдфрі та тій свободі, яку він надає, втім має місце й певна цікавість та туга за тим, що не було обрано. Ж. Девіс зазначає, що вибір жінок був прийнятий оточенням, хоча деякі з інформанток говорили про певний досвід стигматизації. Управління стигмою здійснювалося насамперед через створення соціальних кіл, в яких не-материнство є «нормою». Важливим джерелом підтримки для жінок, що обрали не-материнство, є друзі. Значення друзів зростає у перспективі майбутньої старості, яка сприймається з певною тривогою [2, с.2].

⁵ Як зазначає авторка, п'ята частина жінок Британії досягає 45 років не маючи дітей.

Висновки

Таким чином, здійснений нами аналіз засвідчив, що, на відміну від української соціології, де більшість публікацій про чайлдфрі мають виключно теоретичний характер або базуються на інтерпретації кількісних показників, для західних соціологів чайлдфрі є предметом якісних досліджень. Основна увага західних учених зосереджується на проблематиці мотивів рішення бути чайлдфрі, формуванні ідентичності чайлдфрі та її стигматизації. Зроблений аналіз демонструє, що бути чайлдфрі – це результат вибору людини, інколи дуже непростого. Історії жінок, які обрали добровільну бездітність, підштовхують говорити про цей феномен як про один із аспектів «естетики існування», або «мистецтва існування» чи «технік себе». За визначенням М. Фуко, техніки себе – це «практики рефлексивні і довільні, за допомогою яких люди не тільки встановлюють собі правила поведінки, але прагнуть також перетворювати самих себе, змінювати самих себе у своєму особливому бутті та робити зі свого життя витвір, який би ніс деякі естетичні цінності й відповідав деяким критеріям стилю» [18, с. 280]. «Техніки себе» розгортаються саме там, де немає суворих правових та моральних приписів, але є моральна проблематизація певних форм репродуктивної поведінки. Дійсно, добровільна відмова від материнства/батьківства засуджується частиною суспільства, але це засудження не є загальним моральним імперативом, багато хто ставиться до добровільної бездітності нейтрально, а дехто позитивно. Отже, мати чи не мати дітей – питання, яке стосується стилізації життя і є формою «технік себе», яку можна проаналізувати в тих аспектах, які називає М. Фуко, а саме: детермінація етичної субстанції, спосіб підпорядкування себе, форма етичної роботи та телеологія морального суб'єкта. Ця ідея буде розвинута нами в майбутніх роботах.

Список літератури:

1. Кон И. С. Сексология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2004. 384 с.
2. Davies J. A phenomenological exploration into the lived experience of childfree women aged 45-55. Other thesis, Middlesex University, 2014. 172 p.
3. Стрельник О. (Не)батьківство як вибір: добровільна бездітність у наукових та суспільних дискусіях. *Вісник Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут». Серія «Політологія. Соціологія. Право»*. К.: «Політехніка», 2012. С. 41–45.
4. Стрельник О. О. Материнство як соціальна практика: структурно-діяльнісна концепція: дис. ... д-ра соціол. наук : 22.00.04. К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2017. 459 с.
5. Антонова О. Соціокультурний феномен сімей, які свідомо не бажають мати дітей, як об'єкт публічної політики. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентіві України*, 2020. Вип. 1. С. 65-71.
6. Малюга М. Childfree: новий стиль життя та виклик для українського суспільства. *Український педагогічний журнал*. Київ: Інститут педагогіки Національної академії педагогічних наук України, 2019. № 2. С.21-28.
7. Veivers J. Childless by choice. Oxford: Butterworth-Heinemann, 1980. 220 с.
8. Peacock M. Paradise, Piece by Piece. New York: Riverhead Books, 1998.
9. Safer J. Beyond Motherhood: Choosing a Life Without Children. New York: Pocket Books, 1996.
10. Cain M. The Childless Revolution. Da Capo Press, 2001.
11. Campbell E. Becoming voluntarily childless: An exploratory study in a Scottish city. *Biodemography and Social Biology*, 1983. 30 (3). Pp. 307-317.
12. Gillespie R. Choosing Childlessness: Resisting Pronatalism and the Emergence of a Childless Femininity. University of Southampton, 1999.
13. Gillespie R. Childfree and Feminine: Understanding the Gender Identity of Voluntarily Childless Women. *Gender and Society*, 2003. 17(1), Pp. 122-136.
14. Bonnici P. Who am I if not Mother? Separating Womanhood from Motherhood: A Phenomenological Exploration of the Identity of Childfree Women. Dpsych. Regents College, London, 2010.
15. Park K., Stigma Management among the Voluntarily Childless. *Sociological Perspectives*, 2002. 45 (1), Pp. 21-45.
16. Goffman E. Stigma: Notes on the Management of the Spoiled Identity. N. J., Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1963.
17. Campbell A. Childfree and Sterilized: Women's Decisions and Medical Responses. London: Cassell, 1999.
18. Фуко М. История сексуальности. Том 2. Использование удовольствий / пер. с франц. В. Каплуна. СПб.: Академический проект, 2004. 432 с.

ЧАЙЛДФРИ В ФОКУСЕ КАЧЕСТВЕННЫХ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Зубарев Александр – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, Майдан Свободы 4, 61022, Украина, e-mail: alexandr.zubarev@karazin.ua, ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9722-2851>

В статье рассматривается проблематика чайлдфри в социологическом дискурсе. Отмечается, что понятие «чайлдфри» появляется в контексте переосмысления господствующего общественного дискурса о бездетности. Если понятие «чайлдес» обозначает людей, которые являются бездетными по независящим от них причинам, то понятие «чайлдфри» людей, которые являются бездетными потому, что сами сделали такой выбор. Акцентируется внимание на недостаточной разработанности данной проблематики в современной украинской социологии. Осуществляется обзор социологических исследований феномена чайлдфри, реализованных с помощью качественных методов. Анализируется ряд работ западных ученых,

посвященных избранной автором проблематике. В частности, работа британского социолога Жозефин Дэвис, посвященная вопросу, как переживают период с 45 до 55 лет женщины, избравшие не-материнство; наработки Дж. Виверс, которая среди чайлдфри выделяет такие группы, как «ранние артикуляторы», «откладыватели», «афисйонадо» и «реджекторы»; Э. Кэмпбелл, которая показывает, что иногда характер отношений между женщиной и ее матерью в будущем может повлиять на выбор женщины быть чайлдфри; Г. Гиллеспи, подробно изучающая формирование идентичности женщин-чайлдфри; П. Бонници, исследующей влияние добровольной бездетности на идентичность женщины; К. Парк, в работе которой раскрываются стратегии управления стигмой, использующиеся чайлдфри; Э. Кемпбелл, изучающая общественное восприятие женщин, избравших стерилизацию как постоянную форму контрацепции. Подчеркивается, что феномен чайлдфри можно рассматривать в контексте «искусств существования», или «техник себя» (М. Фуко), ведь вопрос иметь или не иметь детей не является предметом строгих нравственных запретов, а, скорее, интенсивной моральной проблематизации. Если же добровольная бездетность является формой стилизации жизни, то, соответственно, она может быть проанализирована в таких аспектах, как: детерминация нравственной субстанции, способ подчинения себя, форма нравственной работы и телеология морального субъекта.

Ключевые слова: чайлдфри, чайлдлес, стигма, не-материнство, эстетики существования, качественная социология

References:

1. Kon, I. (2004) Sexology. M.: Publishing Center "Academy" [in Russian]
2. Davies, J. (2014) A phenomenological exploration into the lived experience of childfree women aged 45-55. Other thesis, Middlesex University.
3. Strelnik, O. (2012) '(Non) parenthood as a choice: voluntary childlessness in scientific and social discussions' *Bulletin of the National Technical University "Kyiv Polytechnic Institute". Series "Political Science. Sociology. Right"*. Kyiv: "Polytechnic". P. 41-45 [in Ukrainian]
4. Strelnik, O. (2017) Motherhood as a social practice: structural-activity concept: dis. ... Dr. Sociol. Science: 22.00.04. K.: KNU. T. Shevchenko [in Ukrainian]
5. Antonova, O. (2020) 'Socio-cultural phenomenon of families who consciously do not want to have children as an object of public policy' *Collection of scientific works of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine*. Issue 1. Pp. 65-71 [in Ukrainian]
6. Malyuga, M. (2019) 'Childfree: a new lifestyle and a challenge for Ukrainian society' *Ukrainian pedagogical journal*. Kyiv: Institute of Pedagogy of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. № 2. Pp.21-28 [in Ukrainian]
7. Veivers, J. (1980) Childless by choice. Oxford: Butterworth-Heinemann.
8. Peacock, M. (1998) Paradise, Piece by Piece. New York: Riverhead Books.
9. Safer, J. (1996) Beyond Motherhood: Choosing a Life Without Children. New York: Pocket Books.
10. Cain, M. (2001) The Childless Revolution. Da Capo Press.
11. Campbell, E. (1983) 'Becoming voluntarily childless: An exploratory study in a Scottish city' *Biodemography and Social Biology*. 30 (3). Pp. 307-317.
12. Gillespie, R. (1999) Choosing Childlessness: Resisting Pronatalism and the Emergence of a Childless Femininity. University of Southampton.
13. Gillespie, R. (2003) 'Childfree and Feminine: Understanding the Gender Identity of Voluntarily Childless Women' *Gender and Society*. 17(1). Pp. 122-136.
14. Bonnici, P. (2010) Who am I if not Mother? Separating Womanhood from Motherhood: A Phenomenological Exploration of the Identity of Childfree Women. Dpsych. Regents College, London.
15. Park, K. (2002) 'Stigma Management among the Voluntarily Childless' *Sociological Perspectives*, 45 (1), Pp. 21-45.
16. Goffman, E. (1963) Stigma: Note on the Management of the Spoiled Identity. N.J., Englewood Cliffs: Prentice Hall.
17. Campbell, A. (1999) Childfree and Sterilized: Women's Decisions and Medical Responses. London: Cassell.
18. Foucault, M. (2004) The history of sexuality. Volume 2. The use of pleasures. SPb.: Academic project [in Russian]

Отримано 22.09.2021

УДК: 316.3

DOI: 10.26565/2227-6521-2021-47-04

АСИМЕТРИЧНІСТЬ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ: У ПОШУКАХ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ РАМОК ПОЯСНЕННЯ

Ковтун Олександр Сергійович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи Хмельницького інституту соціальних технологій Університету “Україна”, вул. Я. Мудрого, 2 А, 29009, м. Хмельницький, Україна, e-mail: kovtuns2008@ukr.net ORC ID: <https://orcid.org/0000-0002-4781-7638>

Баранова Світлана Сергіївна – соціолог, магістр соціальної роботи, викладач кафедри психології Хмельницького інституту МАУП, проспект Миру, 101А, 29015, м. Хмельницький, Україна, e-mail: quill@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-1869-041X>

У статті розглянуто можливості застосування центрально-периферійного підходу до вивчення розвитку регіонів України. Проаналізовано характер та спрямування демографічних та міграційних тенденцій в Україні. Висвітлено соціальний зміст таких явищ, як централізація людських та економічних ресурсів, наслідком чого стає витіснення регіонів на периферію. Зазначено, що центр виступає в ролі експлуататора ключових ресурсів регіонів, позбавляючи їх можливостей для власного розвитку. Визначено основні соціальні індикатори, вимірювання яких дозволяє оцінити застосовність центрально-периферійного підходу до аналізу регіональної системи України. До них віднесено: демографічний розвиток регіонів, характер та напрям міграційних потоків, розподіл економічних та політичних ресурсів між регіонами. Підкреслено, що внутрішній міграційний рух виявляє себе у двох основних формах: освітній та трудовій міграції. Освітня міграція має кількісний та якісний вимір. Зокрема, акцентовано на тому, що центр концентрує не тільки найбільшу кількість абітурієнтів, але й найбільш успішніших із них, що створює ризики для відтворення інтелектуального потенціалу регіонів. Відзначено необхідність вивчення дисфункцій метрополійних центрів України, які сприяють подвійній експлуатації областей. Доведено, що периферія є донором людських та інших ресурсів для центру, а також інших найбільш потужних внутрішніх метрополій, наприклад таких, як Львів, що конкурують з центром. За результатами дослідження визначено основні напрями подальших наукових розвідок, а саме: виокремлення територій віднесення територій до зон напівпериферії та периферії, поглиблене вивчення механізмів периферизації, способів подолання дисбалансів розвитку України як соціально-територіальної цілісності, вивчення зарубіжного досвіду гармонійного розвитку територій, подальша розробка концептуальних рамок пояснення регіонального розвитку.

Ключові слова: центрально-периферійний підхід, розвиток регіонів, периферизація, концентрація ресурсів, метрополія, освітня міграція.

THE ASYMMETRICITY OF REGIONAL DEVELOPMENT IN UKRAINE: IN THE SEARCH OF A CONCEPTUAL FRAMEWORK OF EXPLANATION

Kovtun Oleksandr Serhiyovych – Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology and Social Work, Khmelnytskyi Institute of Social Technologies, University "Ukraine", Ya. Mudrogo, 2 a, Str., 29009, Khmelnytskyi, Ukraine, e-mail: kovtuns2008@ukr.net ORC ID: <https://orcid.org/0000-0002-4781-7638>

Baranova Svitlana Sergiyivna – sociologist, master of social work, educator of the psychology department of the Khmelnytskyi Institute of the MAUP, Myru avenue, 101A, 29015, Khmelnytskyi, Ukraine, e-mail: quill@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-1869-041X>

The article considers the possibilities of applying the central-peripheral approach to the study of the regions' development in Ukraine. The nature and the direction of demographic and migration trends in Ukraine are analyzed by the authors. The content of such phenomenon as a centralization of human and economic resources, resulting in the displacement of regions to the periphery. It was defined that the center acts as an exploiter of key resources of the regions, depriving them from opportunities for their own development. The main social indicators were identified, the measurement of which allows to assess the applicability of the central-peripheral approach to the regional system of Ukraine. These include: the demographic development of regions, the nature and the direction of migration flows, the distribution of economic and political resources between regions. It was identified that the internal migration movement manifests itself in two main forms: educational and labor migration. Educational migration has quantitative and qualitative dimensions. Thus, the center concentrates not only the largest number of applicants, but also the most successful, which creates risks for the reproduction of the intellectual potential of the regions. The need of studying the dysfunctions of the metropolitan centers of Ukraine, which contribute to the double operation of the regions, was noted. It was proven that the periphery is points as a donor of human and other resources

for the center, as well as other most powerful internal metropolises, such as Lviv, which is competed as a center. According to the results of the research the main directions of further scientific investigations are determined, namely: determination of criteria for assigning territories to semi-periphery and periphery zones, further study of peripheralization mechanisms, study of ways to overcome imbalances of Ukraine's development as a socio-territorial integrity, study of foreign experience, framework for explaining regional development.

Keywords: central-peripheral approach, development of regions, peripheralization, concentration of resources, metropolis, educational migration

Постановка проблеми. Розвиток регіонів у сучасній Україні є складним та суперечливим. У першу чергу, сьогодні варто звертати увагу на нерівності регіонів та асиметричність їхнього розвитку. Попри те, що в Україні з 2014 року відбувається реформа місцевого самоврядування, розвиток регіонів залишається нерівномірним. Адміністративна та бюджетна децентралізація не змінює того факту, що в сучасній Україні зберігається досить помітний процес централізації основних ресурсів країни.

Означені обставини вимагають сьогодні не просто описового підходу, а пошуку концептуальних рамок вивчення розвитку регіонів в сучасних умовах. Це пов'язано з необхідністю пояснення причин негативних тенденцій у розвитку регіонів, а також прогнозування майбутнього стану регіональної системи України. У даному контексті варто відзначити, що сьогодні в соціології переважає описовість та неповнота наукових розвідок, яка є наслідком відсутності теоретичної основи для пояснення процесів, що відбуваються, в тому числі в регіональній системі України. Отже, в сучасних умовах, як ніколи, актуалізується потреба у пошуку пояснень структурних причин зазначеної асиметричності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед вітчизняних дослідників регіональної проблематики варто відзначити перш за все дослідження, присвячені аналізу місця і ролі в регіональній системі України таких її полярних регіонів, як Донбас та Галичина [8-9]. Заслужують уваги і ґрунтовні соціально-історичні дослідження розвитку регіонів Я. Верменич [3]. Результати масштабного дослідження функцій міст-метрополій в Україні були відображені в роботі львівських дослідників [12].

Зазначимо, що нерівномірний розвиток територій на різних щаблях соціально-територіальної організації (від світової системи до окремих соціально-територіальних одиниць на національному рівні) вивчається в основному в межах тих концепцій, центральною аналітичною дихотомією яких є *центр-периферія*, яка відображає нерівності між соціально-територіальними одиницями (континентами, країнами, регіонами). Саме така оптика видається наразі найбільш перспективною в аспекті пояснення асиметрії розвитку регіонів, зокрема в Україні.

Означена проблема потрапляє у предметне поле соціальної географії, економіки, соціології, політології. Така міждисциплінарність є результатом складності процесів взаємодії між різностатусними соціально-територіальними одиницями в межах теориторіальних систем різних рівнів. Кожна з концептуальних рамок дослідження *центру-периферії* дозволяє ідентифікувати різні аспекти взаємодії у центрально-периферійній системі відносин. Але саме центральна проблема, тобто нерівномірність та асиметричність розвитку соціально-територіальних одиниць, дає підстави розглядати їх у рамках *центру-периферійного підходу*.

Значного розвитку центрально-периферійний підхід набув у межах соціальної географії, де класичною є теорія центральних місць В. Крісталлера, яка пояснює принципи взаємодії населених пунктів різних рангів [14].

У регіоналістиці важливими є дослідження Дж. Фрідмана, який розробив теорію регіонального розвитку, відповідно до якої нерівномірність економічного зростання регіональної системи і процес просторової поляризації породжують диспропорції між ядром і периферією [27].

Щодо суто соціологічного вивчення регіонального розвитку, то важливий внесок у дослідження центру-периферії у соціології зробив Едвард Шилз [22], згідно з яким центр складається із тих інститутів, що реалізують основні види влади: політичну, військову, економічну, культурну. Натомість периферія є об'єктом владного впливу, вона сприймає та засвоює розпорядження, цінності, ідеали, що виробляються в центрі та розповсюджуються на периферійні зони, які охоплюють велику сферу навколо.

У руслі марксистської соціологічної традиції варто також виділити теорію залежного розвитку А. Франка, який також використовує аналітичну дихотомію центр (метрополія) – периферія (сателіт), в якій центр розглядається як зосередження економічної влади. На глобальному рівні центри шляхом застосування політичної, економічної, військової переваги експлуатують периферійні регіони, які, не маючи ресурсів для власного розвитку, потрапляють у ситуацію залежного розвитку або розвитку недорозвитку (Underdevelopment of Development). Важливим для застосування цієї оптики до регіонального розвитку є ідея Франка про існування національної периферії, яка, відповідно, експлуатує внутрішніх сателітів [11, 20, 26].

Світ-системний підхід І. Валлерстайна дозволяє вивчати розвиток глобальних систем, що характеризуються значною стратифікацією їхніх структурних рівнів. У версії світ-системного підходу Валлерстайна франківська дихотомія *центр-периферія* доповнюється проміжною ланкою *напівпериферії* [1].

Ще одним підходом, у межах якого досліджується нерівність територій у рамках однієї країни, є теорія внутрішнього колоніалізму. Тут під центром розуміється столичний або інший, рівний за значимістю регіон, в якому сконцентрована політична еліта. Центр відносно периферії є експлуатуючим. Ключовим ресурсом, крім природного, що експлуатується центром, є людський ресурс (дешева робоча сила). Крім цього, теорія внутрішнього колоніалізму описує політичну ієрархію територій, що заснована на їхній економічній нерівності. Нерівність, яка виникає між центром та периферією, стає однією із причин сепаратизму як способу витіснених на периферію груп протистояти центру [16]. Але концепція внутрішнього колоніалізму не вичерпується цим і включає в аналіз такі явища, як мова, етнічність, гендер, та зосереджується, зокрема, на питаннях панування центру або окремих груп над іншими на основі нерівномірного розподілу ресурсів: владних, політичних, економічних, символічних [23, 24]. Варто також зазначити, що в літературі зустрічається поняття *соціального виключення територій*.

Теоретичною основою нашого дослідження є центр-периферійний підхід, у межах якого соціально-територіальна система розглядається крізь призму відносин експлуатації центром периферійних зон, чим закріплюється та відтворюється система нерівномірного розвитку. Перевагою запропонованого нами підходу є не тільки можливість обґрунтованого описання нерівномірного розвитку соціально-територіальної системи, але й ідентифікація та дослідження конкретних соціальних, економічних та політичних механізмів формування та відтворення асиметричного розвитку регіонів.

Метою даної статті є визначення релевантності центр-периферійного підходу до вивчення розвитку українських регіонів.

Виклад основного матеріалу. Для встановлення релевантності обраного теоретичного підходу необхідно прослідкувати розподіл ключових ресурсів регіонів, до яких варто віднести такі: людські ресурси, економічні ресурси, політичні ресурси.

Сьогодні розподіл людських ресурсів між регіонами України не є рівномірним, що виявляється як у загальних демографічних показниках, так і у тенденціях їхньої централізації.

Демографічна ситуація свідчить про те, що сьогодні в Україні залишається чітко виражений центр тяжіння. Якщо у першій половині 2021 року зберігається від'ємний природний приріст населення в усіх регіонах, то міграційний приріст має дещо інший характер. З одного боку, Київ, попри те, що він, безсумнівно, залишається основним центром тяжіння внутрішніх міграційних потоків, у січні-квітні 2021 року продемонстрував від'ємний міграційний приріст – 1703 осіб. Але Київ є центром Київської агломерації, тому маятникова міграція в основному пов'язана із областю, яка у цей же період продемонструвала суттєве зростання: +7802 особи, що на 7486 осіб більше за середній приріст по країні (316). При цьому лише 8 областей, крім Київської, продемонстрували додатний міграційний приріст. Серед цих областей найбільший показник приросту в Одеській області (+1843) та Харківській області (+1842), найменший – у Черкаській та Волинській областях (+35 та +60, відповідно) [21].

Варто зазначити, що, на противагу центру країни, можна виокремлювати й центри макрорегіонів, які також виступають центрами тяжіння та конкурують за людські ресурси. Прикладом такого центру є Львів, що конкурує із Києвом за людські ресурси Західної України [10]. Тобто виникають зони напівпериферії, які утворюються навколо центрів макрорегіонів. Також варто звернути увагу на те, що і обласні центри, які не можуть претендувати на статус метрополії макрорегіону, є центрами своїх областей, за рахунок яких вони частково компенсують загальні втрати населення. Звернувшись до прикладу міста Хмельницького, можна пересвідчитись, що його населення стабільно зростає при від'ємному природному прирості. Так, у січні-квітні 2021 року його населення зросло саме за рахунок міграційного приросту [18].

Відзначимо, що демографічна ситуація в Україні не є унікальною. У контексті європейських демографічних процесів демографічна централізація та периферизація характерна і для ЄС, в якому міграційні потоки мають центроспрямований характер. Під їхнім впливом депопуляція країн європейського ядра (за винятком Німеччини) на сьогодні є малоімовірною. Інтенсивна міграція в країни ядра в сукупності зі стабільним зростанням тривалості життя відсуває і проблему старіння (знову ж таки за винятком Німеччини). Ключовою проблемою стає інтеграція мігрантів. Але, на відміну від центру і напівпериферії континенту, скорочення та старіння населення на європейській периферії (в основному країни Східної Європи), а також у депресивних регіонах є реальною загрозою для безпеки цих країн. При цьому міграційні потоки, збільшуючи неоднорідність європейського центру, не знімають нерівностей між ним, напівпериферією і периферією, які, навпаки, відтворюються. При цьому напівпериферія абсорбує некваліфікованих мігрантів, тоді як периферія стає джерелом робочої сили для європейського центру та напівпериферії [5, с. 58-67]. Як і в Україні, центр притягує потоки кваліфікованих та найбільш перспективних мігрантів, що сприяє зосередженню високотехнологічних та наукомістких видів діяльності.

Щодо освітньої міграції, то тут також спостерігається концентрація у великих університетських центрах, які водночас є і внутрішніми метрополіями. Так, за даними щодо освітньої міграції у 2017 році, в таких університетських центрах, як Київ та область, Харків та область залишалися у своїх регіонах більш, ніж 90% випускників шкіл. На іншому полюсі знаходилися такі області, як Хмельницька (близько 40%),

Донецька (близько 40%) та Кіровоградська (близько 30%). Пропорції найкращих випускників шкіл (більше 180 балів за ЗНО), які залишалися у своїх регіонах, виглядали таким чином. Лідери: Київ та область (трохи менше 100%), Харків та область (близько 90%), Львівська область (більше 80%). Аутсайтери: Луганська та Донецька, Хмельницька та Кіровоградська області (менше 20%) [19]. Загальне сальдо виглядало так: у Київ та область приїхало у 30 разів більше, ніж поїхало. Аутсайтери: у 16 разів більше поїхало, ніж приїхало. У 2018 році тенденція централізації абітурієнтів продовжилась, і для більшості областей кількість абітурієнтів, що вступали до київських ЗВО, збільшилась у порівнянні з 2017 роком. Так, найбільшу кількість абітурієнтів на користь київських ЗВО втратила Чернігівська область -45%. До лідерів втрати абітурієнтів належать також Черкаська та Житомирська області: 38% та 37%, відповідно [19]. У 2018 році тенденції приїзду / виїзду абітурієнтів якісно не змінились у контексті централізації інтелектуального ресурсу. Наприклад, регіонів, кількість абітурієнтів у яких зросла за рахунок міграції з інших регіонів, всього 5. Серед них: Київ (+20900), Харківська (+5941), Львівська (+3528), Одеська (+1201), Чернівецька (+549) області [19]. Як бачимо, до Києва прибувало абітурієнтів більше, ніж у інші чотири регіони-лідери, разом узяті. При цьому збільшення абітурієнтів у Харківській області відбулось здебільшого за рахунок міграції із Луганської та Донецької областей, які у 2018 році «віддали» 45% та 35% своїх абітурієнтів, відповідно [19].

Результати соціологічного дослідження¹ освітніх міграційних установок школярів, проведеного у листопаді 2020 р. Хмельницьким інститутом соціальних технологій Університету «Україна» [6], підтвердили збереження міграційних тенденцій на рівні окремого регіону. Так, 53,3% учнів 11-х класів міста Хмельницького (n=564) планували вступати до ЗВО в іншому регіоні, 7,4% – за кордоном, 35,6% виявили бажання залишитися в Хмельницькому або Хмельницькій області, 3,7% опитаних не визначились.

За агрегованим показником (учні 9-х та 11-х класів) найбільш бажаним для виїзду на навчання був Київ. Серед усіх учнів, що вказали бажаний регіон виїзду на навчання (n=400), 55% обрали Київ, 35% обрали Львів. Усі інші регіони набрали від 7% і менше.

По Хмельницькій області ці показники виглядають таким чином. Серед учнів 11-х класів (n=1105) 65% планували вступати до ЗВО в інших регіонах, 5,6% – виїхати на навчання за кордон, 24,4% – навчатися в Хмельницькому або в Хмельницькій області, 5% респондентів не визначились. Для школярів області найбільш бажаним регіоном навчання також був Київ. Агреговані дані (учні 9-х та 11-х класів, n=1099) виглядають так: виїхати на навчання до Києва планувала майже половина опитаних, до Львова – трохи менше чверті.

Такі тенденції призводять до централізації інтелектуального потенціалу країни. Київ, в якому сконцентровано три чверті працюючих, які мають вищу освіту, забезпечує більше половини сукупного приросту ВВП України [15, с. 117].

Визнання Львова як потенційного місця навчання дає підстави говорити про існування напівпериферії, яка намагається конкурувати з центром за людські ресурси. У цьому випадку мова йде про те, що Львів виступає своєрідним центром тяжіння для Західної України. Тут варто зауважити, що в межах української регіоналістики великі міста розглядаються як регіональні метрополії. При описі їхніх функцій, втім, звертається увага здебільшого на явні функції та ігноруються латентні. Так, до функцій регіональних метрополій відносять: організаційно-управлінську, економічну, інноваційно-креативну, культурну, туристично-репрезентативну, науково-освітню, транспортно-логістичну, соціально-демографічну [12, с. 44]. Але неповнота такого опису полягає у недостатній увазі до дисфункцій метрополій, ключовою з яких є дисфункція експлуатації ресурсів периферії.

Відзначимо, що абітурієнти області частково компенсують втрати обласного центру. З огляду на це, область потрапляє в ситуацію подвійної експлуатації, виступаючи поставником ресурсів для центру області та країни. Але при незмінних демографічних та міграційних тенденціях цей процес не може тривати постійно. Будь-які ресурси є вичерпними. Тому сьогодні в Хмельницькій області, як і в країні в цілому, відбувається зменшення кількості студентів. Але якщо для таких великих міст, як Київ, Львів, Харків, Дніпро, проблема відтоку абітурієнтів є не настільки критичною (два останні міста притягують абітурієнтів з окупованих територій), то для інших регіонів особливої актуальності набуває проблема кризи регіональних освітніх ринків та ризику відтворення, збереження та розвитку людських ресурсів. Адже проблема полягає не просто у виїзді абітурієнтів за межі регіону проживання, але й у кількості тих, хто залишається там жити. За результатами зазначеного вище дослідження, плани щодо життя після закінчення ЗВО серед одинадцятикласників Хмельницької області (n=930) виглядали так: 29% опитаних планували залишитись там, де навчатимуться, 10% – виїхати за кордон, 20% – повернутись додому, 41% респондентів

¹ Збір первинної інформації в межах зазначеного дослідження здійснювався методом самозаповнення Google-форми учнями 9-х та 11-х класів. По м. Хмельницькому вибірка становила 1373 особи, по області – 3291 особа. Вибірка не є репрезентативною та відображає лише фактичне співвідношення учнів 9-х та 11-х класів, опитаних у м. Хмельницькому (59% та 41%, відповідно) та області (66% та 34%, відповідно).

на момент проведення дослідження не визначились. Для Хмельницького ($n=429$) розподіл виглядав таким чином: 20% – планували залишитись там, де навчатимуться, 10% – виїхати за кордон, 20% – повернутись додому, 50% – не визначились. Враховуючи те, що найбажаніші міста для виїзду на навчання є великими економічними та культурними центрами, з великою ймовірністю і серед тих, хто планував повернутись, і особливо серед тих, хто не визначився, буде велика кількість тих, хто все ж залишатиметься там, де навчається. А це означатиме менший відсоток повернень у регіон попереднього проживання. Тобто містаметрополії перебувають у кращих позиціях, закріплюючи нерівності між регіонами.

Щодо освітньої міграції за кордон варто відзначити те, що основним центром тяжіння абітурієнтів з України залишається Польща. Так, за даними аналітичного центру CEDOS, у 2014-2015 рр. з усіх українських студентів за кордоном навчалися: у Польщі – 55%, у Росії – 6,8%, у Німеччині – 2,9% [17]. Результати дослідження ХІСТ показали, що серед тих, хто планує виїхати за кордон на навчання ($n=134$), 60% школярів Хмельницького планують виїхати у Польщу. Інші країни приваблюють менше 9%. Для абітурієнтів Хмельницької області Польща також залишається найбажанішою країною навчання.

У цьому контексті доречно згадати А. Франка, який відзначив регіональні відмінності інвестицій у людський капітал в Індії відносно загальної економічної продуктивності. Так, у штаті Керала найбільші в Індії інвестиції в освіту не сприяли економічному зростанню штату, який є експортером дешевої робочої сили, а також високоосвічених та кваліфікованих працівників в інші регіони. Подібна ситуація спостерігається і на рівні взаємодії між країнами. Так, Франк на прикладі Індії та країн Східної Європи продемонстрував, що інвестиції в людський капітал у країнах, що перебувають у стані залежності, призводять до зростання відтоку людського капіталу. Франк зазначає: «Завдяки капіталовкладенням цих країн (східноєвропейських – *О. К.*) в освіту, Захід може практично за безцінь купувати східноєвропейську робочу силу з хорошою освітою» [25].

З огляду на зазначене вище, ми критично ставимось до різних програм академічної і освітньої мобільності, які реалізуються іншими країнами та зачіпають Україну та інші держави. Такі програми через конкурсні механізми здійснюють селекцію найбільш перспективних та конкурентних студентів та молодих вчених, які, потрапляючи в країни ЄС, можуть залишитись там для постійної роботи та проживання. Варто також зауважити, що в межах ринкової логіки декларована зацікавленість розвинених країн у тому, щоб зробити більш конкурентними менш розвинені країни, виглядає досить нелогічною.

Разом із втратою людських ресурсів регіони потерпають також від непропорційного розподілу економічних ресурсів. Зокрема, це виявляється у нерозвиненості регіональної банківської системи. Це означає, що основна концентрація банківських установ, а отже, і капіталів інвесторів та населення відбувається у столиці. При цьому більшість регіонів України не мають регіонального банку, а отже, позбавлені можливості залучати інвестиції у малий та середній бізнес у регіоні, мобілізувати ресурси місцевого населення, що збалансовує інтереси банку та регіону. Наразі у м. Києві та області станом на 2017 р. було зареєстровано 62 банки, на другій позиції перебувало м. Дніпро та область із 8 банками. Крім цього, у цьому ж році більшість регіонів, крім Києва та ще декількох, демонстрували зниження загальних кредитно-депозитних ресурсів [4]. Цю ситуацію радикально не змінює широка мережа регіональних банківських філій, які так чи інакше працюють в інтересах віддаленого центру.

Ще один приклад асиметричності регіонального розвитку. Частка Києва у валовому регіональному продукті склала у 2018 р. 23,4%, що більш, ніж у два рази перевищує показник найбільш економічно розвинутої на сьогодні області України – Дніпропетровської (10,5%). При цьому валовий регіональний продукт на одну особу в Україні склав 84235 грн., а в Києві цей показник на 336% (283097 грн.) перевищує середньоукраїнське значення [2].

Ключовим для відтворення та накопичення фінансово-економічних ресурсів є трудовий ресурс. Завдяки йому відбувається створення продукту та отримання доходу, а отже, відтворення та накопичення капіталу. Структурні особливості економіки країни та її окремих територій знаходять своє відображення у характері трудової міграції. Основні напрями зовнішньої трудової українців відомі. Щодо внутрішньої ситуації, то тут основним напрямом трудової міграції є найбільш промислово розвинені області та столиця, де значно більше можливостей отримати кращий дохід [13]. Виникає ситуація, коли велика концентрація ресурсів створює умови для подальшого зростання цієї концентрації.

Тепер звернемось до аналізу владних та політичних ресурсів регіонів. Київ як столичне місто є зосередженням державної влади, яка в Україні до останньої реформи місцевого самоврядування була надзвичайно централізованою. Звичайно, що адміністративна влада та її легітимність на всій території країни є запорукою цілісності. Але справа тут полягає навіть не в централізації владних повноважень, а в особливостях української політичної системи, яка має бути джерелом спільного бачення розвитку країни та середовищем міжрегіонального об'єднання. Але, як доводить І. Кононов, формування політичного класу в Україні має регіональну прив'язку. Це означає, що різні фракції політичного класу є носіями різних концепцій націєтворення і використовують міжрегіональні відмінності для мобілізації "свого" електорату. Центр же як ключова ланка у відносинах між регіонами представляє загальну програму національної

культури, інтерпретація якої на рівні регіонів залежить від їхніх власних особливостей, що формуються впродовж довгого часу [7, с. 4-7]. Виходить, що Київ стає заручником цієї системи, адже як центр країни він розповсюджує ідеологію владної групи на всю країну. Звісно, що в країні з досить суттєвими регіональними відмінностями ідеологія, заснована на спільних для всіх цінностях та моделях розвитку, неминуче буде провокувати загострення міжрегіональних суперечностей. З огляду центр-периферійного підходу, сепаратизм – це повстання периферії, це делегітимація центральної влади в окремих соціально-територіальних спільнотах.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Як бачимо, нерівномірний розвиток регіонів є структурною проблемою, що створює додаткові ризики. У першу, чергу ця нерівномірність полягає у концентрації основних ресурсів країни, що знижує спроможність регіонів. Центр-периферійний підхід виявляється досить зручним для пояснення причин цієї асиметрії. Звичайно, він має свої обмеження. Адже відомо, що в Україні сьогодні є ознаки виникнення регіональних кластерів економічного зростання [15], що може свідчити про певну обмеженість цього підходу. Але, з іншого боку, постає питання: що є первинним, визначальним – концентрація ресурсів чи економічне зростання деяких регіональних кластерів?

Демографічні та міграційні тенденції сьогодні є ключовим ризиком. Без вирішення структурної проблеми не є можливим гармонійний розвиток територій. Фактично сьогодні перед об'єднаними громадами стоїть питання стосовно того, як довго вони залишатимуться спроможними до розвитку. Наприклад, підвищення якості освіти в сільській місцевості не буде фактором розвитку сільських територій, а лише підвищить шанси сільської молоді вступити до ЗВО у великих містах та більш успішних регіонах. В умовах дефіциту абітурієнтів така ситуація, скоріш за все, ще більше підвищить відтік молоді з регіонів, чим посилить їхню експлуатацію та залежність. Такий розвиток недорозвитку, якщо користуватись термінологією А. Франка, перш за все варто розуміти як процес подальшого витіснення регіонів на периферію, тобто як периферизацію. В сучасній українській регіоналістиці та соціології регіонів поки що недостатньо уваги приділяється проблемам експлуатації ресурсів регіонів центром, а також регіональними метрополіями. Це викликає потребу у розширенні соціологічних розвідок у цьому ключі.

Таким чином, попри деякі обмеження, центр-периферійний підхід виявляється релевантним для соціологічних пояснень нерівномірного розвитку територій, оскільки дозволяє ідентифікувати соціально-економічні передумови, а також конкретні механізми формування та відтворення асиметричності в розвитку українських регіонів.

Важливим напрямком подальших досліджень є розвиток теоретичної бази для пояснення асиметрії регіонального розвитку. Це передбачає розробку системи індикаторів, використання яких дозволило б більш адекватно оцінювати можливості застосування центр-периферійного підходу до пояснень розвитку регіонів України.

Список літератури:

1. Валлерстайн І. Социальное изменение вечно? Ничто никогда не изменяется? Социологические исследования. 1997. № 1. С. 8-21
2. Валовий регіональний продукт у 2018 році. Київ: Державна служба статистики. 2020. С. 27-28. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/04/zb_vgr_2018.pdf (дата звернення: 24.06.2021)
3. Верменич Я. Регіональна аналітика в Україні: сучасні дискурси соціогуманітаристики. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 110 С
4. Кишакевич Б. Перспективи розвитку регіональних банків в Україні. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2017. Вип. 14(1). С. 127-131
5. Клупт М. Центр-периферийные отношения в Европе: демографический аспект. Мировая экономика и международные отношения. 2015. № 2. С. 58-67.
6. Ковтун О. Освітня міграція як фактор розвитку людського капіталу регіонів. Абітурієнське середовище періоду глокалізації: шляхи формування та тенденції розвитку. Матеріали XIX Міжнар. наук.-практ. конф. Харків: Вид-во НУА, 2021. С. 105-107
7. Кононов І. Донбас як регіон України і як театр воєнних дій. Масова свідомість у зоні воєнного конфлікту на Донбасі: монографія / за ред. І. Ф. Кононова; ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». Вінниця, ТОВ «ТВОРИ», 2018. 230 С.
8. Кононов І. Ф. Культурні дискурси регіонів. Якісні дослідження в соціологічних практиках: навч. посіб. / за ред. Н. Костенко, Л. Скокової. Київ: Ін-т соціології НАНУ, 2009. С. 297-319
9. Кононов І., Хобта С., Щудло С. Донбас і Галичина в регіональній системі. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2008. № 3. С. 73-98
10. Курило І., Гарашенко Т. Особливості демографічної структури Львова як метрополісного центру Західної України. Демографія та соціальна економіка. 2021. № 1 (43). URL: <https://dse.org.ua/archive/43/1.pdf>
11. Кутуєв П. Андре Гундер Франк: від теорії залежності до теорії світової системи. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. Випуск 3 (43). 2019. С. 8-14
12. Метрополійні функції великих міст України: потенціал розвитку та перспективи реалізації: монографія / НАН України. Державна установа «Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього НАН України»; наук. ред. М.І. Мельник. Львів, 2016. 552 С.

13. Ніколаєць К. Внутрішня трудова міграція в Україні у 2014-2016 рр. Вісник КНТЕУ. 2017. № 3. С. 19-28
14. Пухова А. Теория Кристаллера. URL: <https://puhovaag.wordpress.com/студентам/гт-12/теория-кристаллера/>
15. Романюк С. Регіональний розвиток в Україні: минуле, сучасне. Майбутнє? Демографія та соціальна економіка, 2019. № 3 (37) С. 113-132
16. Сидоренко Л. Внутренний колониализм. Кафедра нового и новейшего времени СПГУ. URL: novist.history.spbu.ru/docs/NIR_Colonialism_Vnutrenniy.doc
17. Слободян О. Українські студенти за кордоном: скільки та чому? Аналітичний центр CEDOS: веб-сайт. URL: <https://cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-skilky-ta-chomu> (дата звернення: 26.06.2021)
18. Соціально-економічне становище Хмельницької області. За січень-квітень 2021 року. Хмельницький: Головне управління статистики у Хмельницькій області. 2021. 64 с.
19. Стадний Є. Рух абітурієнтів між областями України: порівняння 2017 та 2018 років. Аналітичний центр CEDOS: веб-сайт. URL: <https://cedos.org.ua/uk/articles/rukh-abituriientok-ta-abituriientiv-mizh-oblastiamy-ukrainy-porivniannia-2017-ta-2018-rokiv> (Дата звернення: 13.12.2020)
20. Тиса Р. Андре Гундер Франк і розвиток слаборозвинутості. Вперед: веб-сайт. URL: <https://vpered.wordpress.com/2020/09/17/tisza-frank/> (Дата звернення: 26.06.2021)
21. Формування приросту (скорочення) чисельності населення у січні-квітні 2021 року. Державна служба статистики: веб-сайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/ds.htm (Дата звернення: 24.06.2021)
22. Шилз Э. Общество и общества: макросоциологический поход. Библиотека Гумер: веб-сайт. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Article/schilz_obsch.php
23. Hechter M. Internal colonialism. The Celtic Fringe in British National Development. New York: Routledge. 2017. URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9780203788332/internal-colonialism-michael-hechter>
24. Juan Miguel Hernandez Internal colonialism, social disorganisation, and persistent poverty. Ames: Iowa State University. 2003. URL: <https://lib.dr.iastate.edu/rtd/19989>
25. Frank A. G. Is Human Capital a Good Deal? Economic & Political weekly. Vol. 40, Issue No. 19. May 2005 URL: <https://www.epw.in/journal/2005/19/discussion/human-capital-good-deal.html#> (дата звернення: 22.06.2021)
26. Frank A.G. The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank. Journal of Sociology and Social Welfare. 1996. Volume 23, Issue 4. URL: <https://scholarworks.wmich.edu/jssw/vol23/iss4/>
27. Friedmann J. Regional development policy: A Case Study of Venezuela. Boston: The MIT Press Ltd., 1966. 279 p.

АССИМЕТРИЧНОСТЬ РЕГИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ В УКРАИНЕ: В ПОИСКАХ КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ РАМОК ОБЪЯСНЕНИЯ

Ковтун Александр Сергеевич – кандидат социологических наук, доцент кафедры психологии и социальной работы Хмельницкого института социальных технологий Университета «Украина», ул. Я. Мудрого, 2 А, 29009, г. Хмельницкий, Украина, e-mail: kovtuns2008@ukr.net ORC ID: <https://orcid.org/0000-0002-4781-7638>

Баранова Светлана Сергеевна – социолог, магистр социальной работы, преподаватель кафедры психологии Хмельницкого института МАУП, проспект Мира, 101А, 29015, г. Хмельницкий, Украина, e-mail: quill@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-1869-041X>

В статье рассмотрены возможности применения центрo-периферийного подхода к изучению развития регионов Украины. Проанализирован характер и направление демографических и миграционных тенденций в Украине. Рассмотрено социальное содержание таких явлений, как централизация человеческих и экономических ресурсов, следствием чего становится вытеснение регионов на периферию. Подчеркнуто, что центр выступает в роли эксплуататора ключевых ресурсов регионов, лишая их возможностей для собственного развития. Определены основные социальные индикаторы, измерение которых позволяет оценить возможности применения центрo-периферийного подхода к анализу региональной системы Украины. К ним отнесены: демографическое развитие регионов, характер и направление миграционных потоков, распределение экономических и политических ресурсов между регионами. Подчеркнуто, что внутреннее миграционное движение проявляется в двух основных формах: образовательной и трудовой миграции. Образовательная миграция имеет количественное и качественное измерение. В частности, акцентировано внимание на том, что центр концентрирует не только наибольшее количество абитуриентов, но и самых успешных из них, что создает риски для воспроизводства интеллектуального потенциала регионов. Отмечена необходимость изучения дисфункций метрополийных центров Украины, которые способствуют двойной эксплуатации областей. Доказано, что периферия является донором человеческих и других ресурсов для центра, а также других наиболее мощных внутренних метрополий, например таких, как Львов, конкурирующих с центром. Исходя из результатов исследования, обозначены основные направления дальнейших научных исследований, а именно: определение критериев отнесения территорий к зонам полупериферии и периферии, углубленное изучение механизмов периферизации, способов преодоления дисбалансов развития Украины как социально-территориальной целостности, изучение зарубежного опыта гармоничного развития территорий, дальнейшая разработка концептуальных рамок объяснения регионального развития.

Ключевые слова: центрo-периферийный подход, развитие регионов, периферизация, концентрация ресурсов, метрополия, образовательная миграция.

References:

1. Vallerstain, I. (1997) 'Change is eternal. Nothing ever changes' *Sociological Studies*, 1, p. 8-21 [in Russian]
2. Gross regional product in 2018 (2020) Kyiv: State Statistics Service. Available at: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/04/zb_vrp_2018.pdf [in Ukrainian]
3. Vermenych, J. (2018) *Regional Analytics in Ukraine: Contemporary Discourses of Socio-Humanities*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]
4. Kyshakevych, B., & Mazharov, D. (2017) 'Prospects for the development of regional banks in Ukraine' *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: International Economic Relations and the World Economy* 14(1), pp. 127-131 [in Ukrainian]
5. Klupt, M. (2015) 'Center-Peripheral Relations in Europe: Demographic Aspect' *World economy and international relations* 2, p. 58-67 [in Russian]
6. Kovtun, O. (2021) 'Educational migration as a factor in the development of human capital in the regions. The entrant environment of the globalization period: ways of formation and development trends' *Materials XIX International. scientific-practical conf.* Kharkiv: NUA Publishing House, pp. 105-107 [in Ukrainian]
7. Kononov, I. (ed.) (2018) *Donbass as a region of Ukraine and as a theater of hostilities. Mass consciousness in the zone of military conflict in the Donbass: a monograph*. Luhansk Taras Shevchenko National University. Vinnytsia: TOV "Tvory", pp. 4-7 [in Ukrainian]
8. Kononov, I. (2009) 'Cultural discourses of regions' *Qualitative research in sociological practices: textbook* / in Kostenko, N. and L. Skokova (ed.). Kyiv: Institute of Sociology of NASU, pp. 297-319 [in Ukrainian]
9. Kononov, I., Hobta, S. and Shchudlo, S. (2008) 'Donbass and Galicia in the regional system' *Sociology: theory, methods, marketing*. 3, pp. 73-98 [in Ukrainian]
10. Kurylo, I. and Garashchenko, T. (2021) 'Features of the demographic structure of Lviv as a metropolitan center of Western Ukraine' *Demography and social economy* 1 (43). Available at: <https://dse.org.ua/arhive/43/1.pdf> [in Ukrainian]
11. Kutuev, P. (2019) 'Andre Gunder Frank: from the theory of dependence to the theory of the world system' *Bulletin of NTUU "KPI". Politology. Sociology. Right*. Issue 3, pp. 8-14 [in Ukrainian]
12. Melnik, E. (ed.) (2016) *Metropolis functions of large cities of Ukraine: potential of development and prospects of realization: monograph*. NAS of Ukraine. State Institution "Institute of Regional Studies. E. Dolny National Academy of Sciences of Ukraine". Lviv [in Ukrainian]
13. Nikolajecj, K. (2017) 'Internal labor migration in Ukraine in 2014-2016' *University Bulletin KNTEU*. 3, p. 19-28 [in Ukrainian]
14. Pukhova, A. Christaller's Theory. Available at: <https://puhovaag.wordpress.com/студен-там/гт-12/теория-кристаллера/> [in Russian]
15. Romanyuk, S. (2019) 'Regional development in Ukraine: past, present. Future?' *Demography and social economy*. 3, pp. 113-132 [in Ukrainian]
16. Sidorenko, L. Internal colonialism. The Chair of modern and contemporary history of the institute of history of Saint Petersburg state university. Available at: novist.history.spbu.ru/docs/NIR_Colonialism_Vnutrenniy.doc [in Russian].
17. Slobodjan, O., & Stadnyk, Je. (2018) *Ukrainian Students Abroad: How many and Why?* CEDOS. Available at: <https://cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-skilky-ta-chomu> [in Ukrainian].
18. Socio-economic situation of Khmelnytsky region. For January-April 2021 (2021). Khmelnytsky: Main Department of Statistics in Khmelnytsky Region [in Ukrainian]
19. Stadniy, E. (2019) 'The movement of entrants between the regions of Ukraine: comparison 2017 and 2018 years' *CEDOS*. Available at: https://cedos.42www.grani.org.ua/GPAHI_Tom_22_№_3_2019.org.ua/uk/articles/rukh-abituriientok-ta-abituriientiv-mizh-oblastiamy-ukrainy-porivniannia-2017-ta-2018-rokiv [in Ukrainian].
20. Tisa, R. (2019) *Andre Gunder Frank and the development of underdevelopment. Vpered*. Available at: <https://vpered.wordpress.com/2020/09/17/tisza-frank/> [in Ukrainian]
21. Formation of population growth (reduction) in January-April 2021. (2021) State Statistics Service. Available at: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/ds.htm [in Ukrainian]
22. Shilz, E. (1972) *Society and societies: macrosociological approach*. Biblioteka Gumer. Available at: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Article/schilz_obsch.php [in Russian]
23. Hechter, M. *Internal colonialism. The Celtic Fringe in British National Development*. New York: Routledge. 2017. Available at: <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9780203788332/internal-colonialism-michael-hechter>
24. Juan Miguel Hernandez *Internal colonialism, social disorganisation, and persistent poverty*. Ames: Iowa State University (2003). Available at: <https://lib.dr.iastate.edu/rtd/19989>
25. Frank, A. G. (2005) 'Is Human Capital a Good Deal?' *Economic & Political weekly*. 40 (19). Available at: <https://www.epw.in/journal/2005/19/discussion/human-capital-good-deal.html#> (дата звернення: 22.06.2021)
26. Frank, A. G. (1996) 'The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank' *Journal of Sociology and Social Welfare* 23(4). Available at: <https://scholarworks.wmich.edu/jssw/vol23/iss4/>
27. Friedmann, J. (1966). *Regional development policy*. Boston: Mass. Intst. Techn.

Отримано 31.08.2021

УДК 316.74: 001+316.754

DOI: 10.26565/2227-6521-2021-47-05

ЦІННОСТІ ПРАЦІ ТА ПАН-/ЕПІДЕМІЧНА СИТУАЦІЯ: МІЖ ВИЖИВАННЯМ ТА АДАПТАЦІЄЮ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ОНЛАЙН-ОПИТУВАННЯ МОЛОДІ ХАРКОВА)

Голіков Олександр Сергійович – доктор соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна; майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, email: golikov@karazin.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

У статті розкривається проблематика впливу цінностей праці на професійні орієнтації та практики, актуалізовані пан-/епідеміологічною ситуацією та карантинними заходами. Аналізуються результати авторського онлайн-опитування харківської молоді за обраною проблематикою. Досліджується структура факторів цінностей праці харківської молоді. Наголошується, що ці фактори є показовими, зокрема з точки зору концепції матеріалістичних та постматеріалістичних цінностей. Наводяться й аналізуються три кластери, що вибудовуються на базі факторного аналізу. Окремий акцент робиться на внутрішній структурі цих кластерів (прагматиків, професіоналів-матеріалістів та ідеалістів) та їхніх найважливіших характеристик (гендерна, освітня структура, економічний статус в актуальному та потенційному вимірах, сприйняття респондентами – представниками цих кластерів власної професійної позиції та перспектив). Демонструється, описується та аргументується низка парадоксів, пов'язаних з некогерентністю та неузгодженістю суб'єктивних, об'єктивних та рефлексивних структур професійної зайнятості. Зокрема, автор демонструє специфіку трудових практик під час карантину, проаналізованих багатоаспектно та багатовимірно. Не менш важливою проблемою виявляється і задоволеність працею, яка також демонструє кластерну диференційованість. Але найважливішим, з точки зору автора, сюжетом виявляється проблематика еміграційних настроїв представників трьох кластерів відносно можливої міграції до іншого регіону України або до іншої країни, що особливо актуалізується у пан-/епідеміологічній ситуації, оскільки саме ці настрої суттєвим чином впливають на стан ринку праці, демографічні перспективи та майбутній економічний розвиток окремого регіону та України в цілому. Формулюються висновки щодо факторів актуалізації цінностей праці, природи кластерів, виділених на цій базі, та особливостей адаптаційних тактик представників зазначених кластерів.

Ключові слова: цінності праці, пан-/епідемія, COVID-19, онлайн-опитування, молодь, Харків, ідеалісти, прагматики, професіонали-матеріалісти.

LABOR VALUES AND THE PAN-/EPIDEMIC SITUATION: BETWEEN SURVIVAL AND ADAPTATION (BASED ON KHARKOV YOUTH ONLINE SURVEY RESULTS)

Golikov Aleksandr – Doctor in Sociological Science, Associate Professor, Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody square, 61022, Ukraine, email: golikov@karazin.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

The article reveals the issue of the impact of labor values on professional orientations and practices, actualized by the pan- / epidemic situation and quarantine measures. Based on our own online survey of Kharkov youth, key trends and manifestations in this area are analyzed. The factor structure of labor values of Kharkov youth is investigated. It is emphasized that these factors in themselves are indicative, in particular, in terms of the concept of materialist and post-materialist values. Three clusters based on the above factor analysis are presented and analyzed. Particular emphasis is placed on the internal structure of these clusters (pragmatists, materialist professionals and idealists), their most important characteristics (gender, educational structure, economic status in current and potential dimensions, respondents' perception of these clusters of their professional position and prospects). A number of paradoxes related to the incoherence and inconsistency of subjective, objective and reflective structures of professional employment are shown and proved. In particular, the author demonstrates the specificity of labor practices during quarantine, analyzed multi-aspect and multi-dimensional. An equally important problem is job satisfaction, which also demonstrates cluster differentiation. But the most important, from the author's point of view, is the issue of emigration attitudes of representatives of these three clusters regarding possible migration to another region of the country or even to another country, which is especially relevant in a pan-/epidemic situation, since it is these attitudes that in a certain way affect the state of the market labor, demographic prospects and future economic development of the region. Some conclusions are formulated, both about the factor structure of labor values, and about the nature of the clusters allocated on this basis, and about features of adaptive tactics of representatives of these clusters.

Keywords: labor values, pan-/epidemic, COVID-19, online survey, youth, Kharkov, idealists, pragmatists, materialist professionals.

Постановка проблеми (в загальному вигляді) та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

2020 рік поставив перед соціологами принципово нові завдання та проблеми. Це стосується як теоретико-методологічних питань, так і емпірико-прагматичних. Виявилось, що складна машинерія сучасного суспільства здатна призупинитися або принаймні отримати чималих збитків та проблем у функціонуванні через малоочікувані чинники природного походження, посилені соціальними ефектами глобалізації та неолібералізації (де остання нами розглядається як важливий чинник ерозії традиційних державних та суспільних практик охорони здоров'я, реалізації освіти тощо). Соціологія вже здійснила низку спроб відповісти на ці виклики, не створивши, однак, жодної системної картини ані генези, ані ефектів, ані потенційних наслідків досліджуваної ситуації.

Більше того, наразі соціологія мало здійснює розвідок і у конкретних царинах найбільш, з нашої точки зору, значущих аспектів нової проблемної ситуації, а саме економічної діяльності, технік та тактик виживання, способів адаптації (серед яких чималу значущість мають еміграційні орієнтації та практики). Малодослідженими залишаються локальні та вікові спільноти, зокрема молодіжні спільноти, їхня економічна та професійна залученість в умовах карантину, їхні очікування, трудові цінності та еміграційні настрої.

Емпіричною основою дослідження стало онлайн-опитування в техніці індивідуального формалізованого анкетування, польовий етап якого був проведений 1-5 грудня 2020 року¹. Вибірка складала 119 респондентів переважно молодіжних соціальних груп (де представники старших соціальних груп були рекрутовані виключно для створення можливості порівняльного аналізу); техніка рекрутингу – заочна, «снігова куля». Інструмент проведення – Google-форми для опитування. Дані були оброблені та проаналізовані в IBM SPSS Statistics v.23.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття

Найактуальніша тема 2020 року – COVID-19 – вже отримала значну увагу в межах медичних та фармакологічних наук, проте суспільно-гуманітарні дисципліни реагують на неї не так стрімко, хоча лідери світової науки так чи інакше взяли участь у цьому обговоренні. Так, з найбільш іменитих та всесвітньо відомих дослідників, мислителів, філософів, соціологів відомих варто виокремити спроби Б. Латура, Є. Іллуз та Ж.-Л. Нансі, Дж. Агамбена [1; 2], С. Жижека [3], Н. Кляйн, Ф. Фукуями [4].

Вже наразі сформувався декілька основних напрямків соціогуманітарних досліджень цієї проблематики:

1. *Макро- та мікроекономічні наслідки пан/епідемії*, її вплив на міжнародні торговельні відносини, глобальні та локальні ризики, пов'язані з нею [5; 6; 7; 8; 9]. Основний акцент таких робіт робиться на потенційних кризах, що може спричинити політика боротьби з розповсюдженням COVID-19, для різних сфер економіки: виробництва, торгівлі, сфери послуг, транспорту, туризму тощо. Особливу увагу до цього аспекту приділяють китайські вчені (Ван Чуанью, Чен Чже, Юе Сяо-Гуан тощо), дещо меншу – західні (Е. Даффін, Д. Еванс, М. МакАлер, та інші). Сюди також можна віднести і низку досліджень впливу карантинних заходів на окремі сфері людської діяльності – IT-технологій, логістики, освіти, спорту, волонтерства тощо;

2. *Геополітичний вплив пан/епідемії коронавірусу* також є об'єктом значної частки наукових публікацій [8; 10]. Найчастіше такі дослідження присвячені розкриттю можливих трансформацій (над)державних структур і тому, як це може вплинути на глобальний порядок, причому окрему увагу привертають до себе євроінтеграційні процеси та їхня можлива криза, а також криза міжнародних організацій (перш за все – ВОЗ);

3. Аналіз *державної політики щодо боротьби з протіканням та наслідками пан/епідемії*. У парадигмі порівняльної політології вчені вивчають досвід різних країн (особливо Китаю, Південної Кореї та Швеції) у боротьбі з COVID-19 з метою визначити дієвість та ризикованість тих чи інших заходів [8; 11; 12; 13];

4. *Інформаційна політика та ефекти ЗМІ*, пов'язані з пан/епідемією, розглядають комунікативісти, зосереджуючи увагу на закономірностях у розповсюдженні новин та «фейків» навколо COVID-19, вимогах до PR-діяльності тощо [8; 10; 13; 14; 15; 16];

5. *Психологічні та ментальні наслідки пан/епідемії та самоізоляції* досліджуються на межі соціогуманітарної та медичної галузі [4; 6]. Серед основних фокусів уваги у цьому напрямі слід вказати

¹ Польовий етап дослідження був проведений перш за все зусиллями магістрантки соціологічного факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна Ліни Станіславівни Голоवेशко, якій ми вдячні за співпрацю та можливість долучитися до такої цікавої теми; програмування дослідження та конструювання інструментарію було здійснено спільними зусиллями автора статті та Л.С. Голоवेशко. Обробка та аналіз результатів, представлені в статті, авторські.

вивчення панічних настроїв, депресій через самоізоляцію, психологічного стану медичних працівників (Ч. Калішер, Д. Керол, М. Ліанг, К. Чен, Ю. Янг та інші) [17; 18; 19; 20].

6. **Демографічні зрушення**, викликані COVID-19, також можна окреслити як окремий напрям сучасних досліджень [8; 10; 15]. Основні питання, безумовно, пов'язані за міграційними процесами (А. Ліем, В. Ченг тощо).

Цей список² не висчерпує всіх напрямів досліджень, проте він описує основний масив інтересу соціогуманітарних дисциплін до проблематики пан/епідемії 2019-2020 років. Очевидно, більшість з цих досліджень носять суто практичний та ситуативний характер, вони націлені на вирішення окремих конкретних питань та не претендують на фундаментально-узагальнюючий характер. Крім того, майже всі з наведених досліджень є закордонними, українських робіт та робіт про Україну з цієї тематики вкрай мало. Інерція наукової системи України є дуже великою, тому поки що вона не встигла відреагувати на цей актуальний виклик, особливо з точки зору випрацювання цільних, системних моделей з перспективою інструменталізації та технологізації.

Але проблематика праці та трудових цінностей досі залишається мало висвітленою, особливо на мікрорівні, і зокрема з точки зору соціокультурних вимірів практикування та виявлення цих цінностей. Ось чому ми звернулись саме до того, яким чином простір трудових цінностей, з одного боку, упорядковується, з іншого ж – диференціює і стратифікує молодь (на прикладі молоді м. Харкова).

Формулювання мети статті

Саме тому метою нашої статті є визначення впливу ціннісних структур праці молоді Харкова на її трудові та еміграційні практики в умовах пан-/епідемічної ситуації та її наслідків та проявів (де найважливішим в межах даної розвідки є, безумовно, карантинні заходи).

Виклад основного матеріалу статті з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів

У інструментарії нашого дослідження було запрограмовано одинадцять цінностей, які гіпотетично можуть бути важливими для наших респондентів у сфері праці (від рівня оплати праці до колективу, від відносин з керівництвом до престижності професії тощо). Було здійснено факторний аналіз простору цих цінностей з метою компактифікації простору цінностей. В результаті аналізу ціннісного середовища наших респондентів та, зокрема, їхньої факторної детермінації (див. таблицю 1) ми з'ясували, що факторний аналіз виходить з не дуже високим, однак прийнятним показником сумарної дисперсії (57,3%), внутрішній розподіл якої між трьома виділеними факторами в результаті ротації дещо змінився при збереженні ієрархії факторів.

Таблиця 1

Три виділені фактори та пояснена ними сукупна дисперсія

Компонент	Початкові власні значення			Ротація суми квадратів навантажень		
	Всього	% дисперсії	Сумарний %	Всього	% дисперсії	Сумарний %
1	3,909	35,539	35,539	2,313	21,029	21,029
2	1,220	11,095	46,634	2,187	19,884	40,913
3	1,176	10,693	57,327	1,805	16,413	57,327

В оберненому вигляді ці фактори представлені у таблиці 2, де ми бачимо, що достатньо однозначно (хіба що «престижність роботи» має дещо маргінальний між двома факторами статус: втім, не дивно, що «престижність роботи» виявляється непогано скорельованою з фактором «професіоналізм») розподіляються ознаки між цими факторами. Відповідно, змістовна інтерпретація цих факторів хоча і дещо викликала проблеми, однак все ж є теж однозначною.

Таким чином, ми маємо справу з трьома факторами:

- професіоналізм – найбільший за дисперсією та найвпливовіший фактор, який корелює з рівнем оплати праці, відносинами з керівництвом, умовами праці та колективом;
- комфорт – другий за впливовістю фактор, який корелює з відповідністю посади рівню освіти та спеціальності, зручністю розташування робочого місця, соціальними пільгами та престижністю роботи;
- постматеріалізм – найслабший (що, враховуючи українську економічну ситуацію, й не дивно) з факторів, до якого включені такі цінності праці, як можливості професійного розвитку, кар'єрного зростання та приносити користь оточуючим. Ми позначили його категорією з досліджень Р. Інглхарта, хоча, звісно, далеко не всі трудові цінності, які традиційно пов'язуються з постматеріалізмом в інглхартівських розвідках, увійшли до структури цього фактору.

² Ми вдячні за співпрацю в межах творення цього огляду досліджень пан-/епідемічної ситуації кандидату соціологічних наук Дмитрові Миколайовичу Бойку, кандидату соціологічних наук Аліні Олександрівні Калашниковій, кандидату соціологічних наук Роману Ігоровичу Борисову, кандидату соціологічних наук, доценту Олександрі Олександрівні Дейнеко.

Таблиця 2

Змістовні аспекти виділених факторів та їхня інтерпретація

Метод головних компонент; варімакс з нормалізацією Кайзера; обертання зійшлося за 7 ітерацій	Компонент		
	1 – професіоналізм	2 – комфорт	3 – постматеріалізм
Рівень оплати праці	0,795	0,034	-0,002
Відносини з керівництвом	0,645	0,255	0,172
Умови праці	0,587	0,331	0,188
Колектив	0,519	0,189	0,276
Відповідність посади рівню освіти і спеціальності	-0,034	0,821	0,240
Зручність розташування робочого місця	0,310	0,728	0,008
Можливість отримання соціальних пільг	0,274	0,624	0,136
Престижність роботи	0,432	0,497	0,039
Можливість професійного розвитку, самореалізації	0,267	0,002	0,766
Можливість приносити користь оточуючим	-,0142	0,359	0,754
Можливості для кар'єрного зростання	0,449	0,082	0,657

Вже самі по собі ці фактори є показовими. Виявляється, зокрема, ми дійсно маємо окремий фактор професіоналізму, який сам по собі, поза залежністю від ставлення до конкретного іншого, або взагалі до іншого як до людини, впливає на помітні групи людей у детермінації їхньої ціннісної структури в галузі праці. Також факторна картина демонструє, що серед наших респондентів дуже сильними є матеріалістичні, прагматичні, професійні орієнтації, тоді як «соціальні», постматеріалістичні – слабкіші.

Однак для того, щоб ці фактори дослідити на конкретних соціальних групах, ми здійснили кластеризацію нашої вибірки на базі цього факторного аналізу (див. Таблицю 3).

Таблиця 3

Кінцеві центри кластерів, побудованих за результатами факторного аналізу

Фактори	Кластер		
	1 – Прагматики	2 – Професіоналі-матеріалісти	3 – Ідеалісти
Професіоналізм	-1,25361	0,60416	0,14870
Комфорт	0,09085	0,48959	-1,24163
Постматеріалізм	-0,29635	-0,04416	0,46663
N	32	60	26

У результаті зазначеної процедури ми отримали три групи, які, виходячи з їхньої пов'язаності з тим чи іншим фактором, були нами позначені як «**прагматики**» (враховуючи їхню відносно індивідуальну позицію, однак все ж з легкою протиспрямованістю, до постматеріалізму, індивідуальність з легкою спрямованістю до комфорту та чітко проявлену протиспрямованість професіоналізму; в цілому це найбільш «помірний» кластер з трьох виділених нами), «**професіоналі-матеріалісти**» (враховуючи їхній виражений зв'язок з професіоналізмом та комфортом, та майже індивідуальне ставлення до постматеріалізму з легкою протиспрямованістю; це найбільший за обсягом кластер – приблизно половина всієї вибірки) та «**ідеалісти**» (які найчіткіше пов'язані з постматеріалізмом і жорстко протиспрямовані фактору комфорту).

Ці реконструйовані в нашому дослідженні групи ми піддали аналізу з точки зору їхніх характеристик (див. таблиці 4-12), результати чого представлені нами як у абсолютних показниках (враховуючи величину нашої вибірки), так і у відносних (у відсотках, для можливості порівняння груп). Зазначимо, що при розширенні вибірки, звісно, результати можуть дещо модифікуватися, однак можна з деякою впевненістю припустити, що виявлені нами тенденції в цілому будуть підтверджуватися і, отже, виявлені нами тактики та стратегії ціннісно-трудова та економічна адаптації до карантинно-епідемічної ситуації залишаться наявними та значущими.

Отже, ми бачимо, що серед професіоналів-матеріалістів суттєво більше, аніж в середньому по вибірці, жінок, тоді як серед ідеалістів – чоловіків (у кластері прагматиків розподіл відносно гармонійний) (див. таблицю 4).

Що стосується освітньої структури цих кластерів, то ми бачимо, що володарів ученого ступеню помітно більше серед «прагматиків» та «професіоналів-матеріалістів» (тоді як серед «ідеалістів» таких взагалі немає), зате серед «ідеалістів» велика доля володарів середньої спеціальної освіти, а «прагматики» помітно «недорахувалися» володарів вищої та незакінченої вищої.

Таблиця 4

Гендерні та освітні характеристики кластерів

	Стать		Освіта					Всього		
	Жінка	Чоловік	Вища	Вчений ступінь	Незакінчена вища	Неповна середня	Середня		Середня спеціальна	
Прагматики	N	18	14	13	4	6	2	3	4	32
	%	56,3	43,8	40,6	12,5	18,8	6,3	9,4	12,5	100
Професіонали-матеріалісти	N	38	22	30	5	17	1	3	4	60
	%	63,3	36,7	50,0	8,3	28,3	1,7	5,0	6,7	100
Ідеалісти	N	10	16	13	0	6	0	1	6	26
	%	38,5	61,5	50,0	0,0	23,1	0,0	3,8	23,1	100
Всього	N	66	52	56	9	29	3	7	14	118
	%	55,9	44,1	47,5	7,6	24,6	2,5	5,9	11,9	100

У цій та подальшій таблиці дані наводяться як у відносних показниках (з метою порівняння кластерів та їхніх характеристик), так і у абсолютних. Останнє робиться для того, щоб, по-перше, зберігати постійне усвідомлення методологічної обмеженості висновків та специфіки вибірки, по-друге – для можливості виявлення недонаповнених клітинок та урахування цього факту.

Важливі розрізнення ми отримуємо і коли звертаємося до економічної диференціації кластерів, причому як з точки зору «актуальної» структури (див. таблицю 5), так і з точки зору «потенційної» структури, де у першому випадку ми досліджували самооцінку харківською молоддю власного майнового статусу (стандартом для української соціології інструментарієм), а у другому – самооцінку цими ж респондентами проєктивної ситуації щезання доходів на певний проміжок часу.

Ми виявили, що диспропорційно більше «жебраків» серед «прагматиків», «бідних» – серед «професіоналів-матеріалістів» (де таких майже дві третини), «багатих» – серед «ідеалістів» (де таких майже стільки ж, скільки «бідних»). У цьому сенсі виявляється, що ані вчений ступінь, ані більш висока представленість чоловіків не дають іншим двом кластерам (порівняно з «ідеалістами») жодних переваг у кількості багатих. Хоча варто зазначити, що при цьому саме серед «ідеалістів» ми знаходимо, мабуть, найгострішу диференціацію, тоді як «професіонали-матеріалісти» виявляються найбільш компактною, найменш диференційованою групою (де крайні 2 варіанти (тобто найбільш багатих та найбільш бідних) включили в себе аж одного респондента).

Таблиця 5

Актуальна економічна диференціація кластерів (кумулятивно)

		«Жебраки»	«Бідні»	«СЗБ»	Всього
Прагматики	N	5	18	9	32
	%	15,6%	56,3%	28,1%	100,0%
Професіонали-матеріалісти	N	5	37	18	60
	%	8,4%	61,7%	30,0%	100,0%
Ідеалісти	N	3	12	11	26
	%	11,5%	46,2%	42,3%	100,0%
Всього	N	13	67	38	118
	%	11,0%	56,8%	28,8%	100,0%

Жебраки – ті, хто відповів «Не вистачає навіть на харчування» та «Грошей вистачає тільки на придбання продуктів харчування»; бідні – ті, хто відповів «Грошей достатньо для придбання необхідних продуктів харчування і одягу, але на більші покупки доводиться відкладати»; «Середньозабезпечені та багаті» (СЗБ) – ті, для кого купівля більшості товарів тривалого користування (холодильник, телевізор) не викликає труднощів, однак купити автомобіль або квартиру не можуть, а також ті, у кого грошей вистачає на те, щоб ні в чому собі не відмовляти.

Вимірювання економічного статусу здійснювалося методом самоідентифікації.

З урахуванням цього не було неочікуваним (див. таблицю 6), що саме серед перших двох кластерів було найбільше «оперативних» та «тактичних жебраків», тобто людей, які можуть стати жебраками у найближчій (оперативній та тактичній перспективі), тоді як серед «ідеалістів» було найбільше (сумарно більше, аніж в двох інших кластерах) тих, хто є «стратегічно витривалим» (майже кожний шостий серед

ідеалістів оцінив свої можливості протриматися без доходів півроку і більше). Ми можемо припустити, що виявлена нами «ідеалістична» ціннісна картина корелює з більшою влаштованістю та успішністю на ринку праці та у професійній сфері, і з цієї точки зору ці ідеалістичні ціннісні структури у сфері праці, з одного боку, породжуються такою успішністю, а з іншого – створюють деякі з передумов цієї успішності.

Таблиця 6

Потенційна економічна диференціація кластерів (відповідь на запитання «На який час Вам вистачить заощаджень у випадку втрати всіх Ваших джерел доходів?»)

	«Оперативні жебраки»	«Тактичні жебраки»	«Стратегічні жебраки»	«Стратегічно витривалі»	Важко відповісти	Всього
Прагматики	34,4%	21,9%	28,2%	9,4%	6,3%	100
Професіонали-матеріалісти	23,3%	27,4%	29,9%	5,0%	13,3%	100
Ідеалісти	19,2%	15,3%	30,7%	15,3%	19,2%	100
Всього	25,4%	9,3%	10,2%	5,1%	12,7%	100

«Оперативні жебраки» - ті, хто взагалі не має заощаджень; «тактичні жебраки» - ті, хто має заощадження менше, ніж на місяць або на місяць; «стратегічні жебраки» - ті, у кого заощадження на 2 місяці, на 3-4 місяці або на 5-6 місяців; «стратегічно витривалі» - ті, у кого заощадження на 7-12 місяців або більше, ніж на рік.

Такий розподіл демонструє нам важливий факт зв'язку між узагальненими цінностями праці та економічним статусом (реальним чи потенційним). Але не менш важливим є факт зв'язку і з практиками та техніками працевлаштування та задоволеності роботою. Зокрема, ми виявили (див. таблицю 7), що кластер «ідеалістів» є дійсно дещо більш успішним зі статусної точки зору (понад 4/5 з них мали роботу принаймні до запровадження карантину), однак вони зовсім не відносяться до найбільш задоволених своїм професійним статусом і діяльністю: якраз прагматики та професіонали-матеріалісти суттєво більш задоволені, аніж ідеалісти.

Таблиця 7

Працевлаштування та задоволеність роботою до запровадження карантину представників різних кластерів (відповіді на запитання «Чи мали Ви постійну роботу до запровадження карантину?» та «Чи задоволені Ви своєю роботою?»)

		Наявність роботи		Задоволеність					
		Ні	Так	5	4	3	2	1	Всього
Прагматики	N	8	24	9	15	3	3	2	32
	%	25,0	75,0	28,1	46,9	9,4	9,4	6,3	100
Професіонали-матеріалісти	N	14	46	12	26	16	6	0	60
	%	23,3	76,7	20,0	43,3	26,7	10,0	0,0	100
Ідеалісти	N	5	21	5	8	8	5	0	26
	%	19,2	80,8	19,2	30,8	30,8	19,2	0,0	100
Всього	N	27	91	26	49	27	14	2	118
	%	22,9	77,1	22,0	41,5	22,9	11,9	1,7	100

Задоволеність закодована наступним чином: 5 – «повністю задоволені», 4 – «скоріше задоволені, ніж ні», 3 – «важко відповісти», 2 – «скоріше не задоволені, ніж задоволені», 1 – «не задоволені». Інструментарій було скомпоновано таким чином, що ті, хто мав роботу, могли відповідати про своє задоволення наявною роботою, а ті, хто не має її – про своє задоволення останньою/ попередньою роботою.

При цьому (парадоксально) якраз серед «ідеалістів» ми спостерігаємо достатньо високий показник тих, хто повністю згоден з тим, що їхню працю оцінюють цілком гідно (див. таблицю 8) (хоча і дещо більш низький показник помірно згодних з цим, аніж серед «прагматиків»). Така своєрідна неузгодженість власної задоволеності та власної думки щодо гідної оцінки власної роботи є, на нашу думку, цікавим приводом для подальших досліджень та демонструє, що у різних груп населення в умовах економічної скрути та карантинних заходів один і той же чинник може мати структурно та практично різні ролі.

Підтверджується це й тим, що саме «ідеалісти» зіштовхнулись з найменшим серед усіх кластерів обсягом проблем під час карантину: зокрема, вони суттєво менше знаходяться у пошуках роботи (приблизно на 10% порівняно з іншими двома кластерами), вони кумулятивно суттєво більше працюють або ординарно, або дистанційно (понад 84%, тоді як серед «професіоналів-матеріалістів» таких 75%, серед «прагматиків» – понад 78%) (див. таблицю 9).

Таблиця 8

Задоволеність оцінки роботи у представників різних кластерів (відповіді на запитання «Чи гідно, з Вашої точки зору, Ваша робота оцінюється?»)

		Цілком гідно	Скоріше гідно	Важко відповісти	Скоріше не гідно	Вкрай не гідно	Всього
Прагматики	N	6	14	6	3	3	32
	%	18,8	43,8	18,7	9,4	9,4	100
Професіонали-матеріалісти	N	7	23	20	9	1	60
	%	11,7	38,3	33,4	15,0	1,7	100
Ідеалісти	N	5	10	8	2	1	26
	%	19,2	38,5	30,8	7,7	3,8	100
Всього	N	18	47	34	14	5	118
	%	15,3	39,8	28,8	11,9	4,2	100

Таблиця 9

Трудові практики представників різних кластерів під час карантину (відповіді на запитання «Чи працюєте Ви під час карантину?»)

		Не працюють		Відпустка		Працюють		Всього
		Шукають	Звільнені	Відпустка	За власним	Дистанційно	Ординарно	
Прагматики	N	4	0	0	3	7	18	32
	%	12,5	0,0	0,0	9,4	21,9	56,3	100
Професіонали-матеріалісти	N	10	0	3	1	21	24	60
	%	16,7	0,0	5,0	1,7	35,0	40,0	100
Ідеалісти	N	1	1	0	0	8	14	26
	%	3,8	3,8	0,0	0,0	30,8	53,8	100
Всього	N	15	1	3	4	36	56	118
	%	12,7	0,8	2,5	3,4	30,5	47,5	100

Отже, суб'єктивне самовідчуття на робочому місці, об'єктивна позиція у просторі ринку праці та рефлексивне усвідомлення релевантності оцінки своєї праці з боку інших можуть не цілком співпадати. На прикладі наших кластерів ми саме це спостерігаємо.

Але ще більш парадоксальним є те, що і суб'єктивні самовідчуття в залежності від точки зору на ситуацію також можуть протирічати одне одному. Зокрема (див. таблицю 10), про те, що не виникло проблем на роботі у зв'язку з карантинном, найбільше свідчать саме «прагматики» (серед яких дійсно найбільше тих, хто працює ординарно (хоча і ненабагато більше, аніж серед «ідеалістів»), які, нагадаємо, демонструють і найвищі показники задоволеності роботою (див. вище), і найвищі показники рефлексивної оцінки того, чи гідно оцінюється їхня робота.

Таблиця 10

Трудові практики представників різних кластерів під час карантину (відповіді на запитання «Чи виникли у Вас проблеми на роботі у зв'язку з карантинном?»)

		Проблем не виникло	Запропонували звільнитись	Запропонували неоплачувану відпустку	Зменшили зарплату	Всього
Прагматики	N	27	0	0	5	32
	%	84,4	0,0	0,0	15,6	100
Професіонали-матеріалісти	N	38	2	4	16	60
	%	63,3	3,3	6,7	26,6	100
Ідеалісти	N	17	0	2	7	26
	%	65,3	0,0	7,7	26,9	100
Всього	N	82	2	6	11	118
	%	69,5	1,7	5,1	9,3	100

Інші два кластери демонструють схожі показники у таких проблемах, як неоплачувана відпустка та зменшення зарплати. Тут саме «прагматики», а не «ідеалісти», є більш дистанційованими від інших двох кластерів. Як бачимо, дистанційованість кластерів одне від одного також внутрішньо диференційована: в залежності від конкретної осі виміру вони виявляються по-різному дистанційованими.

Але де в чому представники цих кластерів демонструють і цілком когерентні своїм (принаймні маніфестованим) об'єктивним позиціям суб'єктивні диспозиції. Зокрема, саме «прагматики» (див. таблицю

11) говорять частіше за інші кластери, що не мають жодних проблем (53,1%, на 12% більше за середню по вибірці) або що повернулися працювати (21,9%, майже на 10% більше за середню). Сумарно таких 3/4 у цьому кластері. Для порівняння: серед «професіоналів-матеріалістів» та «ідеалістів» таких менше половини.

Таблиця 11

Трудові практики представників різних кластерів під час карантину (відповіді на запитання «Чи вплинули карантинні заходи на Ваше працевлаштування загалом?»)

		Ніяк не вплинули	Повернувся працювати	Чудово справляються з дистанційною роботою	Досі знаходяться в пошуках роботи	Є тільки тимчасові варіанти заробітку	Пошук роботи був значно довготривалим	Всього
Прагматики	N	17	7	5	2	0	0	32
	%	53,1	21,9	15,6	6,3	0,0	0,0	100
Професіонали-матеріалісти	N	21	7	12	7	6	6	60
	%	35,0	11,7	20,0	11,7	10,0	10,0	100
Ідеалісти	N	11	1	4	3	4	2	26
	%	42,3	3,8	15,3	11,5	15,4	7,7	100
Всього	N	49	15	19	12	10	8	118
	%	41,5	12,7	16,1	10,2	8,5	6,8	100

У свою чергу, «професіонали-матеріалісти» суттєво частіше засвідчували, що вони чудово справляються з дистанційною роботою. Можна припустити, що це не результат того, що їхня робота є об'єктивно краще адаптованою під дистанційну форму роботи та / або інтегрованою у відповідні індустрії та галузі економічної діяльності, а що це є продуктом їхніх схем сприйняття, практикування та дії, відмінних від таких схем у «прагматиків» та «ідеалістів». У цьому сенсі буде цікавою гіпотезою, що «професіонали-матеріалісти», орієнтовані в чомусь перш за все не на колектив, наприклад (як «прагматики»), або не на самореалізацію (як «ідеалісти»), вбачають у дистанційній роботі не менш придатний інструмент досягати своїх професійних цілей, аніж будь-який інший.

Також показово, що серед «прагматиків» не знайшлося нікого, хто б зіштовхнувся з подовшенням пошуку роботи або з прекарізацією власного професійного статусу, тоді як серед «професіоналів-матеріалістів» та «ідеалістів» респондентів з такими тенденціями у професійній діяльності набралось більш як на 1/5. Це, дійсно, важливий чинник в умовах карантинних заходів та епідемічної ситуації. І тут окремо варто поставити питання про те, як саме «прагматики» уникають такої відверто дискомфортної ситуації, як прекарізація професійного статусу (неважливо, у вимірі перетворення роботи на тимчасову чи у вимірі збільшення зусиль на пошук роботи). Це, з нашої точки зору, заслуговує на окреме дослідження.

Але ще більш цікавим та, на наш погляд, соціально важливим та в чомусь навіть небезпечним є питання еміграційних настроїв представників різних кластерів. Нами було запропоноване глибоко диференційоване запитання, відповіді на яке ми перегрупували з метою досягнення хоча б мінімальної насиченості даних у таблиці (див. таблицю 12).

Ми виявили, що серед «прагматиків» найбільше «патріотів» як відносно можливого переїзду до іншої країни, так і відносно переїзду до іншої області чи міста. Це показово римується з наведеними вище суб'єктивними вимірами професійної залученості та (само)оцінки власної роботи саме «прагматиками». Лише «прагматики» демонструють гомологічні еміграційні орієнтації відносно обох «рівнів», хоча і показово, що в цілому молодь Харкова є більшими патріотами у ситуації можливого переїзду до іншого міста або області: лише приблизно половина респондентів так чи інакше хоча б припускає цю думку, аніж у можливій ситуації переїзду до іншої країни, де таких чотири п'ятих.

Інші ж два кластери варіюють в залежності від того, який саме емігрантський напрямок ми розглядаємо. Так, «ідеалісти» демонструють високу розгубленість, коли ми запитуємо їх про переїзд до іншої країни (майже кожен четвертий), при цьому дуже високим є показник тих, хто може бути віднесеним до «будівників планів» (таких майже 2/5, співставно з «професіоналами-матеріалістами»). Водночас вони куди більш визначені, коли мова йде про переїзд до іншого міста чи області: майже кожен шостий планує найближчим часом, а ще кожен п'ятий – іноді думає про це (хоча це і небагато порівняно зі стійкими у цьому моменті «професіоналами матеріалістами», яких знов-таки приблизно 2/5).

Таблиця 12

Еміграційні настрої представників різних кластерів (відповіді на запитання «Чи думали Ви про переїзд до іншої країни?» та «Чи думали Ви про переїзд до іншої області або міста?»)

		До іншої країни					До іншої області/міста				
		ВВ	Патріоти	Мрійники	Планувальники	Діячі	ВВ	Патріоти	Мрійники	Планувальники	Діячі
Прагматики	N	0	11	8	11	2	5	15	3	7	2
	%	0,0	34,4	25,0	34,4	6,3	15,6	46,9	9,4	21,9	6,3
Професіоналі-матеріалісти	N	4	3	23	24	6	10	15	9	23	3
	%	6,7	5,0	38,3	40,0	10,0	16,7	25,0	15,0	38,3	5,0
Ідеалісти	N	6	2	8	10	0	3	7	5	7	4
	%	23,1	7,7	29,7	38,4	0,0	11,5	26,9	19,2	26,9	15,4
Всього	N	10	16	39	45	8	18	37	17	37	9
	%	8,5	13,6	16,9	38,2	6,8	15,2	31,4	14,4	31,4	7,6

Відповіді перекодовані наступним чином: ВВ – «важко відповісти»; «патріоти» - ті, хто відповів «ні, ніколи»; «мрійники» - ті, хто відповів «так, але ніколи на це не наважусь» або «так, зрідка думаю стосовно переїзду»; «планувальники» - ті, хто відповів «так, інколи розглядаю можливі варіанти» або «так, такі думки мені часто приходять в голову»; «діячі» – ті, хто відповів «так, найближчим часом планую».

Що ж до «професіоналів-матеріалістів», то вони демонструють катастрофічно високу налаштованість на еміграцію з країни (де лише кожен десятий не думав про це, а половина знаходяться на високому рівні готовності) та достатньо високу – на переїзд з міста (хоча і співставну з «ідеалістами», однак за рахунок тих, хто тією чи іншою мірою вже фактично планує переїзд – це знов-таки половина всієї підвибірки).

Висновки і перспективи подальших розвідок в обраному напрямі.

Таким чином, результати нашого авторського дослідження дозволили дійти висновку, що кластери, виділені нами на базі факторного аналізу за ознаками, що є актуальними за будь-яких економічних, соціокультурних та політичних умов (до таких ознак ми відносимо перш за все цінності праці), в умовах карантинно-епідемічної ситуації актуалізуються зовсім по-іншому. Ми з'ясували, що ці розрізнення актуалізуються не тільки на суб'єктивному або рефлексивному рівнях, але й на рівні об'єктивному; вони поглиблюють свій вплив навіть на такі екзистенційно занурені феномени, як еміграційні настрої (ймовірно, не потрібно доводити, що ці настрої пов'язані і з життєвими планами, і з (само)усвідомленням, і з ідентичностями, і з особистими особливостями тощо).

Звісно, наше дослідження є лише першою спробою розкреслити мапу подальшого аналізу. Маємо підкреслити, що ані використаний метод (онлайн-опитування; втім, ця заувага дещо послаблюється специфікою соціальної групи, на якій ми зробили акцент, адже майже вся молодь користується інтернетом), ані обсяг вибірки не дозволяють робити універсальні та абсолютно валідні висновки. Однак виявлені нами структури, як ми вже зауважували, з високою ймовірністю будуть відтворюватися і на більших вибірках (питання лише в тому, які їхні пропорції та «представленість»), їхні співвідношення та дистанції між ними – також. У цьому сенсі наша розвідка дозволила не тільки отримати деякі нові дані, але й виявити важливі напрямки подальших досліджень. Зокрема, ми побачили, що стратегії уникнення прекарізації професійного статусу (виявлені нами вже в результатуючому вигляді для прагматиків) варті окремого дослідження, оскільки вони є достатньо ефективними; або що представники виокремленої нами групи «ідеалістів», дійсно, є такими, однак напрям впливу (професійна успішність «дозволяє» «ідеалістам» бути такими, чи саме ціннісний ідеалізм впливає на певні чинники їхньої професійної успішності) – залишається наразі невідомим.

Зрозуміло, що ціннісні орієнтації молоді в малих містах і сільській місцевості можуть бути іншими, ніж у таких великих містах, як Харків, але, по-перше, наша вибірка стосувалась саме харківської молоді, а конкретно її внутрішнього структурування з позиції детермінації трудовими цінностями; по-друге ж, таке розширення вибірки та побудування компаративного дослідження ціннісних структур різних груп є подальшою перспективною нашого дослідження

Все це, а також техніки дослідження цих феноменів в умовах епідемічно-карантинних обмежень, буде залишатися важливими проблемами соціології найближчим часом і заслуговувати на особливу увагу дослідників. Як і вибудування логіки генези саме таких груп в молоді Харкова; як і конкретні трудові прояви виділених нами ціннісних структур; як і вплив цих ціннісних структур (які ми визначали саме як перш за все трудові) на інші ціннісні структури та повсякденні практики наших респондентів. Всі ці – і інші – питання залишаються наразі тільки перспективами подальшого дослідження в даній області.

References:

1. Agamben, Giorgio (2020) Riflessioni Sulla Peste. Available at: <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-riflessioni-sulla-peste>
2. Agamben, Giorgio (2020) Requiem per gli studenti Available at: <https://www.iisf.it/index.php/attivita/pubblicazioni-e-archivi/diario-della-crisi/sotera-fornaro-agamben-e-il-requiem-per-l-universita.html>
3. Zizek, S. (2020) Pandemic! : COVID-19 shakes the world. New York: OR Books
4. Fukuyama, F. (2020) The Pandemic and Political Order. It Takes a State. Available at: <https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2020-06-09/pandemic-and-political-order>
5. Davis, M. (2020) The Monster Enters: COVID-19, Avian Flu and the Plagues of Capitalism. OR Books
6. Gans, J. (2020) Economics in the Age of COVID-19 (Coronavirus). The MIT Press DOI: <https://doi.org/10.21428/a11c83b7.c48fa91b>
7. Gutman, Evian (2020) Coming Back From COVID: The Definitive Guide for Small Business Owners to Rapidly Recover From the Coronavirus.
8. Schwab, K., Malleret Th. (2020) COVID-19: The Great Reset. Forum Publishing
9. Davis Mike (2020) The Monster Enters: COVID-19, Avian Flu and the Plagues of Capitalism. OR Books DOI <https://doi.org/10.2307/j.ctv15nbzws>
10. Knorr, L., Matthews, B. (2020) After the Pandemic: Visions of Life Post COVID-19 (Coronavirus)
11. Samaddar, Ranabir (ed.) (2020) Borders of an Epidemic: Covid 19 and Migrant Workers. New York: Mahanirban Calcutta Research Group DOI <https://doi.org/10.1177/2516602620935679>
12. Keehn, Kelley. (2019) Talk Money to Me: How to Save, Spend, and Feel Good About Your Money During COVID and Other Times of Financial Distress. Simon & Schuster.
13. Coronavirus: Leadership and Recovery: The Insights You Need from Harvard Business Review (Covid-19) (2020) Harvard: Harvard Business Review Press
14. Perloff, James (2019) COVID-19 and the Agendas to Come, Red Pilled
15. Koley, T. K., Dhole, M. (2020) The COVID-19 Pandemic. The Deadly Coronavirus Outbreak. Routledge. DOI <https://doi.org/10.4324/9781003345091>
16. Ryan, Frank (2019) Virusphere: Ebola, AIDS, COVID-19 and the Hidden World of the Virus. HarperCollins Publishers.
17. Jetten, J., Reicher, Stephen D., Haslam, S. A. and Cruwys, T. (2020) Together Apart: The Psychology of COVID-19. SAGE Publishing
18. Echegaray, Fabián, Brachya, Valerie, Vergragt, Philip J. and Zhang, Lei (2019) Sustainable Lifestyles after COVID-19. Routledge. DOI <https://doi.org/10.4324/9781003162391>
19. Osler, Sidney (2020) Coronavirus Outbreak: All the Secrets Revealed About the Covid-19 Pandemic.
20. Allam, Zaheer (2020) Surveying the Covid-19 Pandemic and Its Implications: Urban Health, Data Technology and Political Economy. Elsevier DOI <https://doi.org/10.1016/C2020-0-01743-3>

ЦЕННОСТИ ТРУДА И ПАН-/ЭПИДЕМИОЛОГИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ: МЕЖДУ ВЫЖИВАНИЕМ И АДАПТАЦИЕЙ (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ОНЛАЙН-ОПРОСА МОЛОДЕЖИ ХАРЬКОВА)

Голиков Александр Сергеевич – доктор социологических наук, доцент, доцент кафедры социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина; пл. Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина, e-mail: golikov@karazin.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

В статье раскрывается проблематика влияния ценностей труда на профессиональные ориентации и практики, актуализированные пан-/эпидемиологической ситуацией и карантинными мероприятиями. Анализируются результаты авторского онлайн-опроса харьковской молодежи по избранной проблематике. Исследуется структура факторов ценностей труда харьковской молодежи. Подчеркивается, что эти факторы являются показательными, в частности с точки зрения концепции материалистических и постматериалистических ценностей. Приводятся и анализируются три кластера, которые выстраиваются на базе факторного анализа. Отдельный акцент делается на внутренней структуре этих кластеров (прагматиков, профессионалов-материалистов и идеалистов) и их важнейших характеристиках (гендерная, образовательная структуры, экономические статусы в актуальном и потенциальном измерениях, восприятие респондентами – представителями этих кластеров собственной профессиональной позиции и перспектив). Демонстрируется, описывается и аргументируется ряд парадоксов, связанных с некогерентностью и несогласованностью субъективных, объективных и рефлексивных структур профессиональной занятости. В частности, автор демонстрирует специфику трудовых практик во время карантина, проанализированных многоаспектно и многомерно. Не менее важной проблемой оказывается и удовлетворенность работой, которая также демонстрирует кластерную дифференциацию. Однако важнейшим, с точки зрения автора, сюжетом оказывается проблематика эмигрантских настроений представителей трех кластеров относительно возможной миграции в другой регион Украины или в другую страну, что особенно актуализируется в пан-/эпидемиологической ситуации, поскольку именно эти настроения существенным образом влияют на состояние рынка труда, демографические перспективы и будущее экономического развития отдельного региона и Украины в целом. Формулируются выводы о факторах актуализации ценностей труда, природе кластеров, выделенных на этой базе, и особенностях адаптационных тактик представителей названных кластеров.

Ключевые слова: ценности труда, пан-/эпидемия, COVID-19, онлайн-опрос, молодежь, Харьков, идеалисты, прагматики, профессионалы-материалисты.

Отримано 2.09.2021.

УДК 316.642.3:305

DOI: 10.26565/2227-6521-2021-47-06

ВІДРІЗНИТИ (,) НЕМОЖЛИВО (,) ОТОТОЖНИТИ: «ЧОЛОВІЧЕ» ТА «ЖІНОЧЕ» СПРИЙНЯТТЯ ЖИТТЯ СВОГО ПОКОЛІННЯ (КЕЙС КИЄВА)

Ташченко Анна Юріївна – кандидат соціологічних наук, асистент кафедри соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 64/13, Київ, 01601, Україна, e-mail: anna.iuriiivna@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6038-7337>

У статті розглянуто деякі особливості сприйняття життя свого покоління чоловіками та жінками, які мешкають у великому місті. Зазначено, що результати аналізу цих особливостей дають змогу розкодувати символічний аспект гендерної нерівності. Окреслено розуміння гендерної нерівності у контексті інтерпретативізму. Підкреслено, що одним із досить актуальних напрямків здобуття нового знання є розшифровування різноманітних маркерів «чоловічого» та «жіночого» у контексті міської місцевості. Розкрито, як соціально та культурно зумовлені відмінності у сприйнятті життя чоловіками та жінками співвідносяться з широко усталеними уявленнями про «чоловічі» та «жіночі» домашні речі, теми розмов, дозвіллєві заняття, риси характеру тощо. Виявлено, що і «чоловіче», і «жіноче» сприйняття життя у великому місті «роздвоюється». У чоловіків майже повністю відсутні тенденції слідування суто «чоловічим» цінностям, а у жінок – «жіночим». Відсутні розходження між чоловіками та жінками у моральних оцінках людей з різними домінуючими цінностями. Щодо характерних предметів повсякденного досвіду також має місце синтезоване, «чоловічо-жіноче» сприйняття життя з окремими співпадіннями біологічної статі зі стереотипним соціальним «чоловічим» чи «жіночим» акцентом. І чоловіки, і жінки залишаються відображеннями образів «споконвічно справжніх чоловіків» та «споконвічно справжніх жінок» лише в окремих випадках, взаємно «запозичуючи» риси з традиційно протилежних образів. У більшості випадків і чоловіки, і жінки постають однаково вмотивованими до розвитку і фізично, і соціально, і самореалізаційно. Із «чоловічого» за чоловіками залишається більша увага до тих предметів побуту, в яких матеріалізується якесь хобі, до розваг в цілому, політики, спорту, всього наукового, технічного і технологічного, «природно-погодних» тем і відпочинку на природі, планування і обговорення майбутнього, активного інтелектуального і пасивного творчого проведення дозвілля, негативних роявів людського характеру. Із «жіночого» за жінками залишається більша увага до книг і читання, близьких людей, домогосподарства і «природогосподарства», здоров'я, театру, моди і світського життя, позитивних проявів людського характеру.

Ключові слова: гендер, інтерпретативізм, сприйняття життя, цінності, мораль, повсякдення.

WHAT'S IMPOSSIBLE – TO DISTINGUISH OR TO EQUATE? «MALE» AND «FEMALE» PERCEPTION OF THEIR GENERATION'S LIFE (KYIV CASE)

Tashchenko Anna – Candidate of Sociological Sciences (Ph.D in Sociology), Assistant Professor of Social Structures and Social Relations Department Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Volodymyrska st., 64/13, Kyiv, 01601, Ukraine e-mail: anna.iuriiivna@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6038-7337>

The article deals with certain features of perception by men and women, which were related to life of their generation. The author points out that the results of analysing these features make the symbolic aspect of gender inequality suitable for decoding. Understanding of gender inequality in the interpretativism context is outlined. In this context, one of the most relevant areas for gaining new knowledge is deciphering of various «male» and «female» markers in the cities. The article disclosed how socially and culturally determined differences in the life perception by men and women relate to broadly perceived notions of «male» and «female» home things, talk topics, leisure activities, and character traits. It was found that both «male» and «female» life perception in a big city were «split up». There were almost completely no tendencies to follow «male» values for men, as well as to follow «women» values for women. There was no difference between men and women in morality for people with different dominant values. Regarding the differential subjects of everyday experience, there was a synthesised, «male-female» life perception too, with some coincidences of biological sex with stereotyped social «male» or «female» accent. Both men and women rarely remained reflections of the images of «originally genuine men» and «originally genuine women», while there was mutual «borrowing» features from traditionally opposing images. In most cases, both men and women were equally motivated to developing, both physically and socially and in self-realisation. From the «male» things left for men, there was more attention paid to those objects of everyday life, which some kind of hobby materialises in, as well as to entertainments in general, politics, sports, all scientific, technical, and technological things, «nature and weather» themes and outdoor rest, planning and discussion on the future,

active intellectual and passive creative leisure activities, and negative manifestations of human nature. From the «female» things left for women, there was more attention paid to books and reading, relatives, housework and outdoor work, health, theaters, fashion and secular life, and positive manifestations of human nature.

Keywords: *gender, interpretivism, life perception, values, morality, everyday life.*

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Соціальна і культурна нерівність чоловіків та жінок є предметом дослідження не менш дивним, ніж мед для персонажа відомого радянського мультфільму. Як пам'ятаємо, «мед якщо є, то його одразу немає». А з тим, що іменують «гендерною нерівністю», справа точно зворотня: навіть якщо цієї нерівності немає, то вона все одно одразу є. Суб'єктивістська (інтерпретативна) перспектива дослідження є, мабуть, найскладнішою з усіх, оскільки фіксація «осмисленого діалогу, що постійно конститує та реконститує соціальний світ» [9, с. 98] щодо гендерної нерівності потребує максимальної неформалізованості та глибинності процедур збору даних, саморефлексивності дослідника та розшукування точок дотику з результатами досліджень інших. Відповідно, вона є і найзатребуванішою в умовах, що сприяють самозамиканню людей і нетривкості більшості їхніх досвідів. Одним із актуальних напрямків досліджень у цій перспективі є розшифровування різноманітних маркерів «чоловічого» та «жіночого» у різних просторах міста [11; 15; 16; 20]. Вже відомі отримані результати свідчать, що буття жінок у містах втрачає більше можливостей для задоволення, ніж аналогічне буття чоловіків. Це відбувається через ту рису, яку зазвичай відносять до соціальної «жіночності» – орієнтованість на якісні (з максимальною взаємопідтримкою та взаємовіддачею) соціальні взаємодії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.

Описуючи типового щасливого городянина, К.°Сводер зазначає (за: [20]), що це, наприклад, ІТ-програміст, який протягом робочого дня взаємодіє з маленькою командою і вибирається кудись тільки раз на місяць, але не відчуває себе самотнім, бо весь його час зайнято роботою й у нього є конкретні цілі (гроші або просування кар'єрними сходами). У той самий час у жінок відчуття самотності інтенсивніше, оскільки вони гостріше переживають себе у ролі не лише менш успішних і менш забезпечених, а й просто «ситуативно корисних людей». У перекладі цієї обставини на знаки і символи, що окреслюють «чоловічі» та «жіночі» місця у фізичному та соціальному просторі, виявляється, що більш «чоловічими» є робочі офіси, місця активного відпочинку, заправки і паркування, а більш «жіночими» – квартири, місця легковажного споживання (шопінг-моли), заклади «для дорослих» та «особливі місця» на паркуваннях. У міській рекламі і «чоловіче», і «жіноче» подають нарівні сексуалізованим, однак в образах і лозунгах, призначених для чоловіків, акцентують на їхній же гіпотетичній сексуальній активності з полігамною основою, а в образах і лозунгах, призначених для жінок, – на здатності бути або привабливою «помічницею» (консультантом), або об'єктом фізичного бажання, причому подекуди просто за житло у місті, одяг і взуття [15; 16]. Проте все це скоріше відноситься до аналізу з домінуванням субстанціоналістського (вписаність у соціальні відносини міста) та раціоналістського («впізнання» закодованих в архітектурному та рекламному оформленні міста ідей «у гримі») погляду, а не суб'єктивістського. Говорячи про наявність нерівності між «чоловічим» та «жіночим», ми бачимо, як «риба гниє з голови», тобто як гендерну нерівність конструюють плануванням і облаштуванням міст. Проте ми поки що не дуже цілісно уявляємо, що робиться всередині цієї метафоричної «риби», тобто у способі сприйняття життя мешканцями міста, яке може інтерналізувати символічні кордони між «чоловічим» і «жіночим», а може й не сприймати їх всерйоз, вбачаючи в них рудиментарні / банальні спроби «приколотися» перед жителями міста і потенційними споживачами якоїсь продукції.

Отже, **невирішені раніше частини загальної наукової проблеми** дотичні до досліджень символічного поля гендерної рівності, яких очікувано бракує. Як доречно зауважує О.°Дутчак, зосереджуватися на осмисленні того аспекту нерівності, що проявляється через одяг, неполіткоректні висловлювання та інші подібні обмеження *стилю життя* представників різних гендер-типів можна дозволити собі лише у тих країнах, де з гендерною рівністю все позитивно вирішено на базовому рівні – у сферах економіки, політики та освіти [11]. Схожі висновки були оприлюднені за результатами дослідження гендерної дискримінації у 2017 році Інститутом соціальних технологій «Соціополіс»: зазначеною невірністю, від якої більше потерпають жінки, страждають армія, політика, держуправління, наука, великий бізнес тощо. Щодо чоловіків, то для них такими сферами є суд, освіта і виховання, «сфера краси» тощо [14; 17]. До того ж, і у звіті за результатами цього дослідження, і у звіті за результатами дослідження Київського міжнародного інституту соціології [21], присвяченого вивченню проблем, що турбують українців, було наголошено, що перш за все наші співгромадяни переймаються рівнем життя, економічною ситуацією та безпекою в Україні, тобто тим самим базовим, несимволічним рівнем. Однак це не означає, що вивчення тих структур, за посередництва яких символічне придатне до сприйняття та розкодування, слід відкласти до кращих дослідницьких часів. Великі досягнення на інтерпретативно спрямованому

пізнавальному шляху за визначенням не можуть відбутися одним (і одразу фундаментальним) махом: вони створюються з маленьких цеглинок-розвідок. Результати своєї розвідки як ще одного дослідницького кроку у цьому напрямку ми пропонуємо до розгляду далі.

Мета цієї статті полягає у розкритті співвідношення соціально і культурно зумовлених відмінностей у сприйнятті життя свого покоління чоловіками і жінками, які мешкають у місті, з поширеними уявленнями про «чоловічі» та «жіночі» домашні речі, теми розмов, дозвіллєві заняття і риси характеру. Здійснити це ми збираємося на основі ще ніде не презентованих результатів власного емпіричного дослідження «Повсякденне життя у місті Києві», проведеного протягом січня-березня 2016 року методом напівформалізованого анкетування. Всього було опитано 409 киян у віці від 20 до 79 років. З огляду на розвідувальний характер дослідження, вибірка була сформована способом доступних випадків, квотна за віком, статтю та освітою, щоб, будучи складеною з добровольців, вона при цьому репрезентувала думки представників соціально значущих демографічних категорій. Після відсіювання незадовільно заповнених анкет пропорція чоловіків та жінок (40,3% та 59,7%, відповідно) у незначній мірі відхилялася від зафіксованої Головним управлінням статистики у місті Києві наприкінці 2015 року (46,2% і 53,8%, відповідно), за віком переважали люди до 49 років, більшість опитаних мали вищу освіту (62,1%).

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Прикрою несподіванкою під час дослідження стали систематичні відмови від участі в анкетуванні чоловіків старшого віку без вищої освіти (через загальну зневіру як у науці в нашій державі, так і у значущості власних думок для її представників). Через це за відведений на польовий етап час їхню квоту закрити так і не вдалося, хоча втрати не стали критичними. Підвищену зацікавленість демонстрували жінки молодшого віку з вищою освітою, через що ліміт їхньої квоти був перевищеним, та виключати надлишок анкет ми не стали через побоювання втратити цінні оригінальні дані [23, с. 122-124]. Респондентів ми просили, по-перше, вказати власні домінуючі цінності та ставлення до людей з різними домінуючими цінностями; по-друге, у декількох словах відповісти на відкриті питання щодо найбільш знакових предметів повсякденного досвіду «свого покоління». У цій статті ми зупинимось на наявних вдома речах, охоче підтримуваних темах для розмов, приємних для душі заняттях у вільний час і притаманних рисах характеру. Розповідаючи про них, наші респонденти не уникали розкривати і власне ставлення до них, бо взаємодіяли вони не з «поколінням» загалом, а з конкретними людьми, з якими їх об'єднувала спільність важкозмінюваних обставин життя. Так само, як, наприклад, жителі різних регіонів України під час дослідження соціальної ідентифікації сучасних українців вибирали із запропонованого переліку властивостей нібито ті, які притаманні *усьому суспільству*, але в дійсності вибрали їх так, що представлені за регіональним розподілом набори властивостей свідчили про специфіку жителів самих регіонів (зокрема галичани, на відміну від донеччан, вважали досить вираженою в українців релігійність) [27, с. 42].

Виявилось, що у опитаних у межах нашого дослідження, по-перше, майже повністю відсутні розходження у власних домінуючих цінностях, тобто відсутні тенденції у чоловіків слідувати «чоловічим» цінностям, а у жінок – «жіночим»; по-друге, повністю відсутні розходження в моральних оцінках людей з різними домінуючими цінностями (аналогічно). Відносно до характерних предметів повсякденного досвіду також мав місце синтезований, «чоловічо-жіночий» спосіб їхнього сприйняття з окремими співпадіннями біологічної статі зі стереотипно очікуваним соціальним «чоловічим» чи «жіночим» акцентом.

Почнемо з домашніх речей. І для чоловіків, і для жінок характерно сприймати представників свого покоління як таких, що відрізняються від інших поколінь насамперед використовуваними плодами науково-технічного прогресу, що дозволяють підтримувати зв'язок із зовнішнім світом та водночас сприяти побутовому комфорту, а також прагненням показати близькому оточенню свою «розумність» та «освіченість» завдяки наявності домашньої бібліотеки або зберіганню окремих раритетних книжок. І чоловіки, і жінки переймаються деталями, що стосуються власного зовнішнього вигляду, презентабельності, мобільності, а також естетичного, функціонального і меморіального оформлення житла (див. табл. 1)¹. Але у чоловіків присутня традиційно-гендерна «чоловіча» специфіка у вигляді чутливості до відмінностей інструментарію для дозвілля (оскільки й наповнення дозвілля різноманітними позагосподарчими хобі чоловіки можуть дозволити собі частіше), а у жінок – аналогічна «жіноча» у вигляді схильності надавати більшого значення образам і засобам інформації з минулого [8; 22].

¹Тут і надалі у таблицях представлені ті категорії відповідей, популярність вибору яких перевищує 5%, «**» позначено наявність відмінності часток, значущої на рівні 0,01, а «*» – наявність відмінності часток, значущої на рівні 0,05; підкресленням виділено ті категорії, котрими відрізняється топ відповідей у чоловіків і у жінок).

Таблиця 1

Гендерні відмінності в оцінюванні домашніх речей як знаків повсякдення «свого покоління» (у % до тих, хто відповів, множинний вибір – 1-3 відповіді)

Чоловіки		Жінки	
Інформаційно-комунікаційна техніка і речі (напр., смартфон, ноутбук, ПК тощо)	82,8	Інформаційно-комунікаційна техніка і речі (напр., смартфон, ноутбук, ПК тощо)	75,2
Побутові техніка і речі (напр., програвач вінілових пластинок, самовар, сушка, «плазма», кондиціонер тощо)	26,1	Домашня бібліотека / окремі книги** (напр., книги про героїв-піонерів, Біблія, «Кобзар», класична література, книги про секс тощо)	43,3
Домашня бібліотека / окремі книги** (напр., книги про героїв-піонерів, Біблія, «Кобзар», класична література, книги про секс тощо)	24,8	Побутові техніка і речі (напр., програвач вінілових пластинок, самовар, сушка, «плазма», кондиціонер тощо)	26,9
Одяг і взуття (напр., армійська форма, взуття Nike, джинсовий одяг, норкова шуба, вишиванка тощо)	19,1	Коштовні і пам'ятні речі** (напр., нагороди батька у ВВВ, дорожочі прикраси, комсомольські і піонерські значки, бабусині корали, сувеніри з подорожей тощо)	18,1
Транспортні засоби (у широкому сенсі, тобто і допоміжні також, напр., велосипед, автомобіль, ліжкі тощо)	10,2	Одяг і взуття (напр., армійська форма, взуття Nike, джинсовий одяг, норкова шуба, вишиванка тощо)	16,8
Коштовні і пам'ятні речі** (напр., нагороди батька у ВВВ, дорожочі прикраси, комсомольські і піонерські значки, бабусині корали, сувеніри з подорожей тощо)	8,9	Декор (напр., кришталеві вази, килими на стіні, чайний сервіз, магніти на холодильнику тощо)	13
Меблі (напр., модульні меблі, піаніно (як наполовину музичний інструмент, наполовину предмет інтер'єру), диван тощо)	8,3	Транспортні засоби (у широкому сенсі, тобто і допоміжні також, напр., велосипед, автомобіль, ліжкі тощо)	5,9
Декор (напр., кришталеві вази, килими на стіні, чайний сервіз, магніти на холодильнику тощо)	7,6	Меблі (напр., модульні меблі, піаніно (як наполовину музичний інструмент і наполовину предмет інтер'єру), диван тощо)	5
«Речі як хобі» (напр., мисливські та рибальські знаряддя, набори для вишивання, нарди тощо)	5,7	-	-

У виборі тем для розмов взаємонакладення статі і традиційних гендерних очікувань дещо співпадає з вищеописаним. Жінки, висловлюючи судження про представників своїх поколінь, на відміну від чоловіків рідше «помічають» бажання своїх ровесників говорити про те, що ще не було створеним і оформленим, а також цікавитися політикою, спортом, наукою та технікою, розвагами як такими (безвідносно до дозвілля) і темами «загальної ввічливості». Проте вони частіше «помічають» бажання говорити про найближче оточення, здоров'я та законодавців моди, що знаходиться в рамках стереотипів, що існують давно і вже були відмічені низкою науковців [1, с. 117-118; 2; 3; 7; 10; 12; 13; 15; 17; 22; 25]. Але щодо більшості альтернатив вони не спрацьовують: і чоловіки, і жінки опосередковано демонструють бажання поспілкуватися з приводу кар'єрного зростання, проведення вільного часу, культури, великих і дрібних економічних питань, особистих і колективних подій у житті, самовдосконалення і розширення вражень про світ (див. табл. 2).

Слід зазначити, що ціннісне тло українського суспільства в цілому мало би сприяти ще більшому згладженню стереотипів, оскільки, згідно із соціологічними даними дослідницької компанії «Research & Branding Group» за 2016 рік [6], за своїм головним критерієм успіху в житті – наявністю родини – воно є суто «жіночим». Якщо долучити до цього дані нашого власного емпіричного дослідження, то цінність найближчого оточення також безсумнівна: сімейні, особисті, дружні відносини постають відносинами, з приводу яких існує найбільше розбіжностей залежно від соціальної траєкторії життя; саме завдяки їм досягається гармонія самовідчуття, втрачена в результаті виходу у ширше коло взаємовідносин і усвідомлення нерівностей у ньому. У цьому контексті зазначимо, що молодші люди значно частіше, ніж старші, заперечують можливість розчарованого і консервативного власного буття серед свого найближчого кола; для старших людей родина, подружні партнери та друзі залишаються чи не єдиними зв'язками зі світом людей; заради збереження цих зв'язків вони готові багато чим пожертвувати із власного фізичного та душевного комфорту. Віруючі більше, ніж невіруючі, цінують у сімейних, особистих та дружніх відносинах традиції, довіру та перевіреність людей часом і рідше заперечують

розчарованість у бутті серед свого найближчого кола, бо, незважаючи на декларовану релігійність українського суспільства, у сфері публічного демонструвати свою віру часто буває небезпечним, а гарне ставлення до «ближніх своїх» і збереження сім'ї дуже важливе згідно із самою специфікою поширеної серед українців гібридної, язичницько-християнської віри, обидва корені якої сягають у пошану до взаємин у малих групах. Люди з вищою освітою менше цінують у близькому колі традиції, довіру та перевіреність людей часом і частіше заперечують розчарованість, ніж люди, які її не мають, бо, порівняно з ними, частіше мають вищі соціальні статуси і більше підстав відчувати себе впевненими навіть в умовах «перебудови» своїх «міні-комірок» суспільства, не боятися бути вимогливими та навіть ініціювати зміни на краще. Чим менш престижним є домінуючий вид роботи людини, тим більша її схильність до консервативності у близькому колі; до того ж зайнятість переважно фізичною роботою «відштовхує» людину від прийняття можливого ідеалізму-нонконформізму у своєму близькому колі. В той самий час більш престижна робота (переважно з людьми та переважно з інформацією) значно більше «відштовхує» від розчарованості. Закономірність аналогічна: чим більше неприємних несподіванок і таких самих відчуттів від власного соціального статусу «на публіці», тим менше їх хочеться відчувати у себе вдома чи у колі друзів, що можна досягнути лише рутинізацією окремих взірців поведінки. І навпаки: чим вищий соціальний статус, тим менше хочеться підлаштовуватися і тим більше є можливостей для того, щоб проявляти свободу.

Таблиця 2

Гендерні відмінності в оцінюванні тем для розмов як знаків повсякдення «свого покоління» (у % до тих, хто відповів, множинний вибір – 1-3 відповіді)

Чоловіки		Жінки	
Політика*	39	Близькі люди**	39,8
Робота, кар'єра	22,1	Політика*	28,6
Дозвілля, хобі, відпочинок	21,4	Робота, кар'єра	23,4
Культура і мистецтво	18,2	Дозвілля, хобі, відпочинок	19,9
Близькі люди**	16,9	Культура і мистецтво	18,2
Спорт**	15,6	Економіка, фінанси, бізнес	16
Економіка, фінанси, бізнес	15,6	Особисте, інтимне	11,7
Техніка, технології, наука / науки**	14,9	Стан здоров'я	11,7
Людські взаємини	11,7	Плітки, поради, новини	11,7
Особисте, інтимне	9,7	Подорожі, світ	10,8
Плітки, поради, новини	8,4	Людські взаємини	8,2
Подорожі, світ	7,1	Мода, світське життя	8,2
Природа, погода	6,5	Техніка, технології, наука / науки**	6,9
Розваги	5,8	Освіта, саморозвиток	5,2
Майбутнє (плани, перспективи)	5,2	-	-
Освіта, саморозвиток	5,2	-	-

Що стосується бачення специфічних поколінських занять у вільний час, що не просто займають дозвілля, а припадають до душі, то тут просто гендерна «класика жанру», точніше, класика гендерно спрямованої критики існуючого ладу. У тому, що відображає значущі відмінності, жінки постають більш культурними і освіченими², але більше стурбованими домашніми справами і, відповідно, менш вільними і менш прагнучими покинути дім чи/та створювати нову інтелектуальну продукцію, ніж чоловіки (див. табл. 3). Звісно, потерпають від цього представники обидвох статей: «Якщо <...> у культурі приготування їжі легітимовані <...> паттерни стомлювання суб'єкта готування, то це визначає ставлення суспільства до фізіологічної безпеки цього суб'єкта та до його часу. Неважко здогадатись, що якщо домінантним суб'єктом готування їжі є жінка, то ставлення до жіноцтва в аспекті врахування зазначених паттернів готування їжі є радше негативним, ніж позитивним <...>, що потребує від жінки застосування певних механізмів захисту у вигляді компенсаційної гордині. <...> Сім'я стає не просто осередком господарської активності і організації побуту; вона перетворюється на своєрідний храм, в якому жінка займає становище центрального «Божества» із супутніми цьому божеству ритуальними практиками» [19, с. 92]. Проте зазначені вище значущі відмінності все ж таки виглядають своєрідними рудиментами у сприйнятті гендерної нерівності, бо в решті випадків і чоловіки, і жінки постають однаково вмотивованими до піклування про себе і фізично, і соціально, і самореалізаційно.

² У випадку з відвідуванням бібліотек маємо ще враховувати ту обставину, що для жінок в радянські часи ця практика вважалася не стільки запорукою наукового успіху, скільки запорукою знаходження гарних кандидатів у шлюбні партнери.

Таблиця 3

Гендерні відмінності в оцінюванні бажаних занять у вільний час як знаків повсякдення «свого покоління» (у % до тих, хто відповів, множинний вибір – 1-3 відповіді)

Чоловіки		Жінки	
Спорт і активний відпочинок	28,2	Читання (вдома / у бібліотеці)*	35,2
Спілкування, гостини, знайомства	25	Спілкування, гостини, знайомства	25,8
Читання (вдома / у бібліотеці)*	25	Спорт і активний відпочинок	24,2
Виїзд на природу**	21,2	Перегляд фільмів, похід до кінотеатру	21,2
Використання Інтернету, соцмереж, комп'ютера	20,5	Домогосподарчі хобі і роботи**	20,8
Перегляд фільмів, похід до кінотеатру	17,9	Використання Інтернету, соцмереж, комп'ютера	17,8
Прогулянки	12,2	Прогулянки	13,6
Перегляд телебачення	12,2	Перегляд телебачення	12,7
Байдюкування, відпочинок, сон	11,5	Виїзд на природу**	8,9
Подорожі	10,3	Байдюкування, відпочинок, сон	8,5
Усамітнення з метою піклування про фізичний / духовний стан	8,3	Подорожі	7,6
Домогосподарчі хобі і роботи**	6,4	Сільськогосподарські, присадибні види діяльності	7,6
Відвідування кафе, ресторанів	5,8	Усамітнення з метою піклування про фізичний / духовний стан	7,2
Активні хобі інтелектуального спрямування	5,8	Відвідування театрів, перегляд вистав	7,2
Сільськогосподарські, присадибні види діяльності	5,8	Відвідування кафе, ресторанів	6,8
Прослуховування музики, радіо	5,1	-	-

А що ж із рисами характеру? У судженнях чоловіків та жінок з цього приводу знову більшою мірою проявляє себе відсутність значущих відмінностей, помітно і суттєво контрастно вимальовується лише більша схильність жінок бути оптимістками щодо представників своїх поколінь (див. табл. 4, 5). Ми вважаємо, що пояснити зафіксований у межах нашого дослідження жіночий оптимізм варто з урахуванням нерівностей в адаптації до прийнятої організації насамперед публічних, а не приватних просторів. По-перше, очевидно, що стать не є перешкодою для оцінювання свого покоління, для котрого на першому місці стоять емоції³. Але чоловіки песимістичніші тому, що у програмі «чоловічих цінностей» закладена більша схильність і, відповідно, більша чутливість до тих емоційних сигналів, що подаються з метою заявити для якомога більшої кількості людей про свою «крутість», «успішність», «ефективність», «престижність», «сучасність» тощо. А у програмі «жіночих цінностей» передбачена більша схильність і чутливість до люб'язності, котру проявляють з метою бути «запрошеними» до якогось кола (тобто розширення соціальних контактів) та до радості чужих людей як нагороди для себе [4, с. 70-71; 22; 26; 28, с. 76]. По-друге, здатність чіткіше і частіше бачити у своєму поколінні позитивність і рідше акцентувати на негативній стороні становлення окремої особистості, за нашим припущенням, пов'язана з:

1) *рівнем очікувань* щодо поведінки своїх однолітків. Кореляцію нижчих очікувань із вищим оптимізмом було показано, наприклад, С.°Салтановою на прикладі результатів дослідження щодо задоволеності своєю роботою, здійсненого Вищою школою економіки у 2017 році. Це було названо «гендерним парадоксом»: за умов однакової зайнятості жінки менше за чоловіків задоволені оплатою праці, проте більше за них задоволені надійністю роботи, службовими обов'язками, режимом і умовами праці тощо [18], оскільки від реального стану перерахованого жінки очікують менше, ніж чоловіки;

2) *необхідністю кооперуватися і вдосконалюватися* заради досягнень на протигагу можливості діяти з тією ж метою, але на власний розсуд, у відповідності із власними інтересами та особливостями свого характеру. Правомірність цього припущення підкріплюють результати нашого емпіричного дослідження. Визначаючи власні домінуючі цінності у професійних відносинах, чоловіки частіше заявляли про себе як про нонконформістів-ідеалістів, а жінки рідше заперечували ціннісну втрату (тобто розчарованість) і активний реалізм (тобто прагнення до пошуку компромісу інтересів). Майже аналогічно склалося з їхніми домінуючими цінностями, що стосуються участі в суспільному житті. Більшість чоловіків (згідно із самовизначенням) є нонконформістами-ідеалістами, а більшість жінок – активними реалістками. В чому логіка встановлення зв'язку? Будучи нерівноспроможними порівняно з індивідуальними гравцями чоловічої статі (які конкурують переважно у середовищі таких же гравців) у полі економіки, науки, освіти тощо, жінки задля поліпшення власного становища «беруть кількістю» (що невідривно від вищезгаданої

³ Рух до емоційної «рівнопроявності» був спостережений Ф.°Тромпенаарсом і Ч.°Хемпденом-Тьорнером ще у 80-х рр. минулого століття [24, с. 458, 468-470], хоча слід пам'ятати, що виникає він за специфічним культурним зразком американського середнього класу

чутливості до позитивних соціально-установчих емоційних сигналів) і зверхстаранністю як щодо виконання безпосередніх робочих завдань, так і щодо себе самих⁴. Отже, і про своє покоління і у жінок, і у чоловіків складається різне враження: чоловіки частіше бачать своїх однолітків на тих позиціях і з тих позицій, на яких вони «зіштовхуються» і «псуються», а жінки – на тих і з тих, на яких об'єднуються і сліdkують за благопристойністю, що в даному випадку співнакладається із продиктованими традиційним розподілом соціальних статусів та ролей уявленнями про «чоловіче» і «жіноче».

Таблиця 4

Гендерні відмінності у визначенні провідних функціональних рис характеру як ознак «свого покоління» (у % до тих, хто відповів, множинний вибір – 1-3 відповіді)

Чоловіки		Жінки	
Позитивні емоційні* (спокійність, добродушність, легкість тощо)	57,1	Позитивні емоційні* (спокійність, добродушність, легкість тощо)	67,6
Негативні емоційні* (поривчастість, жорстокість, інертність тощо)	32,7	Позитивні моральні (відповідальність, чесність, принциповість тощо)	34,7
Позитивні моральні (відповідальність, чесність, принциповість тощо)	27,9	Позитивні інтелектуальні (глибокодумність, винахідливість, допитливість тощо)	32,4
Позитивні інтелектуальні (глибокодумність, винахідливість, допитливість тощо)	27,9	Позитивні вольові (рішучість, наполегливість, володіння собою тощо)	24,9
Позитивні вольові (рішучість, наполегливість, володіння собою тощо)	27,9	Негативні емоційні* (поривчастість, жорстокість, інертність тощо)	23,6
Негативні вольові (нерішучість, поступливість, агресивність тощо)	11,6	Негативні вольові (нерішучість, поступливість, агресивність тощо)	8
Негативні інтелектуальні (поверховість, шаблонність, відсутність інтересу до нового тощо)	9,5	Негативні інтелектуальні (поверховість, шаблонність, відсутність інтересу до нового тощо)	7,6
Негативні моральні (безвідповідальність, брехливість, безпринципність тощо)	8,2	Негативні моральні (безвідповідальність, брехливість, безпринципність тощо)	4

Таблиця 5

Гендерні відмінності у визначенні ставлення до людей, речей, роботи як провідних рис характеру «свого покоління» (у % до тих, хто відповів, множинний вибір – 1-3 відповіді)

Чоловіки		Жінки	
Позитивне до інших людей** (доброта, чуйність, ввічливість тощо)	51,1	Позитивне до інших людей** (доброта, чуйність, ввічливість тощо)	68,7
Позитивне до роботи* (працьовитість, сумлінність, ініціативність тощо)	28,4	Позитивне до роботи* (працьовитість, сумлінність, ініціативність тощо)	38,2
Позитивне до речей* (охайність, оцадливість, ретельність etc щодо конкретних предметів і як світогляд – оптимізм, (ір)раціональність тощо)	24,8	Позитивне до речей* (охайність, оцадливість, ретельність etc щодо конкретних предметів і як світогляд – оптимізм, (ір)раціональність тощо)	34,1
Негативне до себе** (марнославство, схильність ображатися, самовдоволеність тощо)	22	Негативне до себе** (марнославство, схильність ображатися, самовдоволеність тощо)	12,4
Негативне до інших людей (злість, байдужість, безцеремонність тощо)	15,6	Негативне до інших людей (злість, байдужість, безцеремонність тощо)	12
Позитивне до себе (почуття власної гідності, самокритичність, впевненість у собі тощо)	12,1	Негативне до речей (неохайність, марнотратство, недбалість etc щодо конкретних предметів і як світогляд – песимізм, (не)відірваність від реальності тощо)	12
Негативне до речей (неохайність, марнотратство, недбалість etc щодо конкретних предметів і як світогляд – песимізм, (не)відірваність від реальності тощо)	11,3	Позитивне до себе (почуття власної гідності, самокритичність, впевненість у собі тощо)	10,1
Негативне до роботи (лінивість, недбальство, пасивність тощо)	7,8	Негативне до роботи (лінивість, недбальство, пасивність тощо)	3,7

⁴ У цьому нашому припущенні є відлуння того, що виявилось за результатами згаданого нами вище дослідження Ф.°Тромпенаарса і Ч.°Хемпденом-Тьорнера: жінки-менеджери на роботі несподівано були більш схильними до самоконтролю, ніж чоловіки, бо знали, що від них упереджено очікували більшої «істеричності» [24, с. 458, 468-470].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок в обраному напрямі.

Виходячи з результатів власної дослідницької розвідки та досліджень інших авторів, можемо дійти висновків, що «чоловіче» та «жіноче» сприйняття життя свого покоління «роздвоюється». Якщо розглядати це шукаючи відповідність між статтю та цінностями / ціннісними орієнтаціями, то і чоловіки, і жінки лише у окремих випадках залишаються відображеннями ціннісно «споконвічно справжніх чоловіків» та «споконвічно справжніх жінок», взаємно запозичуючи риси із традиційно протилежних образів. Із «чоловічого» за чоловіками залишається більша увага до тих предметів побуту, в яких матеріалізується якесь хобі, і до розваг в цілому, до політики, до спорту, до всього наукового, технічного і технологічного, до «природно-погодних» тем і відпочинку на природі, до планування і обговорення майбутнього, до активного інтелектуального і пасивного творчого проведення дозвілля, до негативних проявів людського характеру. Із «жіночого» за жінками залишається більша увага до книг і читання, до близьких людей, до домогосподарства і «природогосподарства», до здоров'я, до театру, до моди і світського життя, до позитивних проявів людського характеру. Саме тому у перспективі ми вважаємо доречним у дослідженнях, що стосуються малих соціальних груп, робити більший акцент не на гендер-типі [26], а на тих ролях, в основі диференціації яких лежить небіологічна або частково біологічна спорідненість (батьки, друзі, романтичні партнери [13]), а у дослідженнях великих соціальних груп вважаємо доречним підтримувати інтерес до символічного поля гендерної нерівності з урахуванням усіх складових гендер-типу.

Список літератури:

1. Бурд'є П. О телевиденні і журналістике / П. Бурд'є; пер. с фр. Т. Анисимовой, Ю. Марковой; отв. ред., предисл. Н. Шматко. М.: Фонд научных исследований «Прагматика культуры», Институт экспериментальной социологии, 2002. 160 с.
2. Вергуленко І., Гумен К., Тимець О., Ткаліч О. Матері на ринку праці. *Спільне*. 2013. №6. URL: <https://commons.com.ua/uk/materi-na-rinku-praci/> (дата звернення: 27.04.2021)
3. Ворошилова О.Н. Эволюция образов женщины в общественном сознании: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Зерноград, 2008. URL: <http://www.dissercat.com/content/evolyutsiya-obrazov-zhenshchiny-v-obshchestvennom-soznanii> (дата звернення: 27.04.2021)
4. Гладарев Б.С. Женщина, мужчина и мобильный телефон. *Социологические исследования*. 2006. № 4. С. 68-76.
5. Головастиков К., Калитеевская И. Гендер, секс и феминизм: взгляд социолога (интервью с А. Тёмкиной). *Arzamas*. URL: <http://arzamas.academy/materials/959> (дата звернення: 27.04.2021)
6. Головним критерієм успіху для українців є родина – соціологи. *Українська правда*. 26 жовтня 2016 р. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2016/10/26/219379/> (дата звернення: 27.04.2021)
7. Гончарова Н.В. «Игры» для мальчиков (гендерные аспекты реализации карьерных притязаний). *Социологические исследования*. 2003. №1. С. 83-91.
8. Горбач Д. На женском дне. *Спільне*. 2013. №6. URL: <https://commons.com.ua/uk/na-zhenskom-dne/> (дата звернення: 27.04.2021)
9. Джонсон Т., Дандекер К., Эшуорт К. Теоретическая социология: условия фрагментации и единства. *THESIS*. 1993. Вып. 1. С. 83-105.
10. Дзюба Н. В. Гендерна близькість та деякі електоральні стереотипи поведінки жінок під час виборів. *Габітус*. 2017. Вип. 4. С. 53-59.
11. Дутчак О. Особисті проблеми українського фемінізму. *Спільне*. 21 лютого 2010 р. URL: <https://commons.com.ua/uk/osobisti-problemi-ukrayinskogo-femi/> (дата звернення: 27.04.2021)
12. Ибрагимов Д.Х. Деньги, гендер, власть в домохозяйстве: концептуальные подходы. *Экономическая социология*. 2016. Т. 17, №2. С. 116-145.
13. Исследование показало, насколько люди в состоянии определить чувство одиночество близкого им человека. *Одиночество*. 22.04.2016 г. URL: <http://solitarius.ru/public/61565.htm> (дата звернення: 27.04.2021)
14. Литвинов С. Гендерный вопрос: как избежать дискриминации. *Кореспондент*. 19 сентября 2017, 09:06. URL: <https://blogs.korrespondent.net/blog/events/3887631/> (дата звернення: 27.04.2021)
15. Марценюк Т. Сексизм у великому місті. *Інкуїв*. 17 жовтня 2016 р. URL: <http://inkyiv.com.ua/2016/10/seksizm-u-velikomu-misti/> (дата звернення: 27.04.2021)
16. Мелешко Я. Образ жінки в сучасному українському місті: історична трансформація. *Соціологічні студії*. 2016. №1(8). С. 99-102.
17. Москвичова А. Гендер є, а слова немає: чому жінки і чоловіки в Україні стикаються з дискримінацією? *Радіо Свобода*. 13 вересня 2017, 18:17. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28733672.html> (дата звернення: 27.04.2021)
18. Салтанова С.В. Гендерный парадокс. *Научно-образовательный портал IQ Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики»*. 21 ноября 2017 г. URL: <https://iq.hse.ru/news/212220804.html> (дата звернення: 27.04.2021)
19. Святненко І.О. Соціокультурні аспекти структурування харчової поведінки в українській кухні: теоретико-соціологічний аспект. *Грані*. 2013. №9(101). С. 91-96.
20. Селина М.В. Жители мегаполисов сознательно выбирают одиночество. *Научно-образовательный портал IQ Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики»*. 11 октября 2013 г. URL: <https://iq.hse.ru/news/177669001.html> (дата звернення: 27.04.2021)
21. Соціологи розповіли, які проблеми найбільше турбують українців. *Українська правда*. 22 червня 2017 р. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2017/06/22/224891/> (дата звернення: 27.04.2021)

22. Ташенко А.Ю. Еволюція міфів – зміна знаків, непорушність місць. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії і практики: Збірник наукових праць*. 2010. Вип. 48. С. 37-46.
23. Ташенко А.Ю. Культурні коди як засіб соціальної ідентифікації у повсякденних практиках: дис. ... канд. соціол. наук: спец. 22.00.04. Київ, 2017.
24. Тромпенаарс Ф., Хемпден-Тернер Ч. 4 типа корпоративной культуры / пер с англ. Е. П. Самсонова. Минск: Попурри, 2012. 528 с.
25. Чернова Ж. В. «Корпоративный стандарт» современной мужественности. *Социологические исследования*. 2003. № 2. С. 97-103.
26. Шмидт В. Р., Шуршин К. В. Массовая и элитарная культуры в зеркале гендерного подхода. *Социологические исследования*. 2000. № 7. С. 58-64.
27. Щудло С. А. Особливості соціальної ідентифікації сучасного українського суспільства: динаміка регіонального сприйняття. *Габітус*. 2016. Вип. 1. С. 40-45.
28. Ярская В. Н., Ярская-Смирнова Е. Р. «Не мужское это дело...» Гендерный анализ занятости в социальной сфере. *Социологические исследования*. 2002. №6. С. 74-82.

ОТЛИЧИТЬ (,) НЕВОЗМОЖНО (,) ОТОЖДЕСТВИТЬ: «МУЖСКОЕ» И «ЖЕНСКОЕ» ВОСПРИЯТИЕ ЖИЗНИ СВОЕГО ПОКОЛЕНИЯ (КЕЙС КИЕВА)

Ташенко Анна Юрьевна – кандидат социологических наук, ассистент кафедры социальных структур и социальных отношений факультета социологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченка, ул. Владимирская, 64/13, Киев, 01601, Украина, e-mail: anna.iuriivna@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6038-7337>

В статье рассмотрены некоторые особенности восприятия жизни своего поколения мужчинами и женщинами, проживающими в большом городе. Отмечено, что результаты анализа этих особенностей позволяют раскодировать символический аспект гендерного неравенства. Очерчено понимание гендерного неравенства в контексте интерпретативизма. Подчеркнуто, что одним из достаточно актуальных направлений получения нового знания является расшифровка различных маркеров «мужского» и «женского» в контексте городской местности. Раскрыто, как социально и культурно обусловленные различия в восприятии жизни мужчинами и женщинами соотносятся с широко устоявшимися представлениями о «мужских» и «женских» домашних вещах, темах разговоров, досуговых занятиях, чертах характера и т.д. Выявлено, что и «мужское», и «женское» восприятие жизни в большом городе «раздваивается». У мужчин почти полностью отсутствуют тенденции следования исключительно «мужским» ценностям, а у женщин – «женским». Отсутствуют различия между мужчинами и женщинами в моральных оценках людей с разными доминирующими ценностями. Относительно характерных предметов повседневного опыта также имеет место синтезированное, «мужско-женское» восприятие жизни с отдельными совпадениями биологического пола со стереотипным социальным «мужским» или «женским» акцентом. И мужчины, и женщины остаются отражениями образов «исконно настоящих мужчин» и «исконно настоящих женщин» лишь в редких случаях, взаимно «заимствуя» черты из традиционно противоположных образов. В большинстве случаев и мужчины, и женщины предстают одинаково мотивированными к развитию и физически, и социально, и самореализационно. Из «мужского» за мужчинами остается большее внимание к тем предметам повседневной жизни, в которых материализуется какое-либо хобби, к развлечением в целом, полтике, спорту, всему научному, техническому и технологическому, «природно-погодным» темам и отдыху на природе, планированию и обсуждению будущего, к активному интеллектуальному и пассивному творческому проведению досуга, к негативным проявлениям человеческого характера. Из «женского» за женщинами остается большее внимание к книгам и чтению, близким людям, домохозяйству и «природохозяйству», здоровью, театру, моде и светской жизни, положительным проявлениям человеческого характера.

Ключевые слова: гендер, интерпретативизм, восприятие жизни, ценности, мораль, повседневность.

References:

1. Bourdieu, P. (2002) *On Television and Journalism*. Moscow: Fund for scientific research «Pragmatics of Culture», Institute of Experimental Sociology [in Russian]
2. Verhulenko, I., Humen, K., Tymets', O., Tkalic, O. (2013) 'Mothers in the labor market', *Spil'ne*, 6 [online]. Available at: <https://commons.com.ua/uk/materi-na-rinku-praci/> (Accessed: 27 April 2021) [in Ukrainian]
3. Voroshilova, O. (2008) 'Evolution of the images of a woman in the social consciousness', Abstract of Ph.D. dissertation, Social philosophy, Azov-Black Sea State Agroengineering Academy, Zernograd, Russia [online]. Available at: <http://www.dissercat.com/content/evolyutsiya-obrazov-zhenshchiny-v-obshchestvennom-soznani> (Accessed: 27 April 2021) [in Russian]
4. Gladarev, B. (2006) 'Woman, man and mobile phone', *Sociologicheskie issledovaniya*, 4, 68-76 [in Russian]
5. Golovastikov, K., Kaliteevskaja, I. 'Gender, sex and feminism: the view of a sociologist (interview with A. Tyomkina)', *Arzamas* [online]. Available at: <http://arzamas.academy/materials/959> (Accessed: 27 April 2021) [in Russian]
6. *Ukrains'ka Pravda* (2016) 'The main criterion of success for Ukrainians is the family – sociologists', 26 October [online]. Available at: <https://life.pravda.com.ua/society/2016/10/26/219379/> (Accessed: 27 April 2021) [in Ukrainian]

7. Goncharova, N. (2003) '«Games» for boys (gender aspects of the implementation of career claims)', *Sociologicheskie issledovanija*, 1, p83-91 [in Russian]
8. Horbach, D. (2013) 'On the women's underworld', *Spil'ne*, 6 [online]. Available at: <https://commons.com.ua/uk/nazhenskom-dne/> (Accessed: 27 April 2021) [in Ukrainian]
9. Dzhonson, T., Dandeker, K., Jeshuort, K. (1993) 'Theoretical sociology: the conditions of fragmentation and unity', *THESIS*, 1, p83-105 [in Russian]
10. Dziuba, N. (2017) 'Gender proximity and some electoral stereotypes of women's behavior during the election', *Habitus*, 4, p53-59 [in Ukrainian]
11. Dutchak, O. (2010) 'Personal problems of Ukrainian feminism', *Spil'ne*. [online]. Available at: <https://commons.com.ua/uk/osobisti-problemi-ukrayinskogo-femi/> (Accessed: 27 April 2021) [in Ukrainian]
12. Ibragimova, D. (2016) 'Money, gender, power in the household: the conceptual approaches', *Jekonomicheskaja sociologija*, 2, p116-145 [in Russian]
14. *Odinochestvo* (2016) 'The study showed how much people are able to determine the sense of loneliness of a persons close to them', 22 April [online]. Available at: <http://solitarius.ru/public/61565.htm> (Accessed: 27 April 2021) [in Russian]
14. Litvinov, S. (2017) 'The gender issue: how to avoid discrimination', *Korespondent*, 19 September [online]. Available at: <https://blogs.korespondent.net/blog/events/3887631/> (Accessed: 27 April 2021) [in Russian]
15. Martseniuk, T. (2016) 'Sexism in a big city', *InKyiv*, 17 October [online]. Available at: <http://inkyiv.com.ua/2016/10/seksizm-u-velikomu-misti/> (Accessed: 27 April 2021) [in Ukrainian]
16. Meleshko, Ia. (2016) 'The image of women in modern Ukrainian city: a historical transformation', *Sotsiologichni studii*, 1(8), p99-102 [in Ukrainian]
17. Moskvychova, A. (2017) 'There is gender and no word for it: why do women and men in Ukraine face discrimination?', *Radio Svoboda*, 13 September [online]. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/28733672.html> (Accessed: 27 April 2021) [in Ukrainian]
18. Saltanova, S. (2017) 'The gender paradox', *IQ, «Vysshaja shkola jekonomiki»*, 21 November [online]. Available at: <https://iq.hse.ru/news/212220804.html> (Accessed: 27 April 2021) [in Russian]
19. Sviatnenko, I. (2013) 'Socio-cultural aspects of structuring food behavior in Ukrainian cuisine: the theoretical sociological aspect', *Hrani*, 9(101), p91-96 [in Ukrainian]
20. Selina, M. (2013) 'Residents of megacities consciously choose loneliness', *IQ, «Vysshaja shkola jekonomiki»*, 11 October [online]. Available at: <https://iq.hse.ru/news/177669001.html> (Accessed: 27 April 2021) [in Russian]
21. *Ukrains'ka pravda* (2017) 'Sociologists have told what problems most concern Ukrainians', 22 June [online]. Available at: <https://life.pravda.com.ua/society/2017/06/22/224891/> (Accessed: 27 April 2021) [in Ukrainian]
22. Tashchenko, A. (2010) 'The evolution of myths – the change of signs, the inviolability of places', *Sotsial'ni tekhnologii: aktual'ni problemy teorii i praktyky: Zbirnyk naukovykh prats'*, 48, p37-46. [in Ukrainian]
23. Tashchenko, A. (2017) 'Cultural codes as a means of social identification in everyday practices', Abstract of Ph.D. dissertation, Special and branch sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian]
24. Trompenaars, F., Hampden-Turner, Ch. (2012) '4 types of corporate culture'. Minsk: Popurri [in Russian]
25. Chernova, Zh. (2003) '«The corporate standard» of modern masculinity', *Sociologicheskie issledovanija*, 2, p97-103 [in Russian]
26. Shmidt, V., Shurshin, K. (2000) 'Mass and elite culture in the mirror of a gender approach', *Sociologicheskie issledovanija*, 7, p58-64 [in Russian]
27. Schudlo, S. (2016) 'Features of social identification of contemporary Ukrainian society: the dynamics of regional perception', *Habitus*, 1, p40-45 [in Ukrainian]
28. Iarskaja, V., Iarskaja-Smirnova, E. (2002) '«It's not a man's business...»: Gender analysis of employment in social sphere', *Sociologicheskie issledovanija*, 6, p74-82 [in Russian]

Отримано 21.08.2021

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Стаття, що подається на розгляд повинна містити:

1. Шифр (бібліографічні показники) УДК.
2. Назва статті (великими літерами).
3. Прізвище, ім'я, по батькові автора.
4. Наукове звання, посада, місце роботи автора (поштова адреса закладу, де працює автор та поштовий індекс).
5. ORCID автора.
6. Електронну адресу автора.
7. Анотації до статті українською, російською та англійською мовою (не менше 1800 знаків кожна) мають відображати усі структурні елементи статті.
8. Ключові слова до статті (українською, російською та англійською мовами).
9. Текст статті.
10. Назва статті, прізвище автора, наукове звання, посада, місце роботи (поштова адреса закладу, де працює автор) українською, російською та англійською мовами.

При наборі тексту треба дотримуватися наступних вимог:

1. Рисунки та діаграми повинні бути зроблені у додатку до *Microsoft Word - Microsoft Graph*. Будь ласка, використовуйте для графіків та діаграм кольори від чорно до білого (можна додавати «штриховку» та «узори»).

2. Шрифт – *Times New Roman*, розмір – 12, інтервал – 1,5

3. Поля – 2 см

Перелік літератури подається наприкінці статті у порядку згадування.

Бібліографія оформлюється відповідно до Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016. 16 с. http://akademperiodyka.org.ua/sites/default/files/References_settings_0.pdf

References – джерела з цього списку, перекладені англійською мовою та оформлені згідно з міжнародним бібліографічним стандартом *HARVARD style* <https://www.mendeley.com/guides/harvard-citation-guide>
У кінці перекладеного джерела додаємо [in Russian], [in Ukrainian] без крапки до чи після квадратної дужки.

Статті приймаються електронною поштою socioedition@karazin.ua.

Обсяг статті 20000-30000 знаків.

Редакція зберігає за собою право скорочувати статті й правити мову статті (без викривлень позиції автора).

Редакційна експертиза статей виконується виключно для внутрішнього користування.

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні структурні елементи:

1. Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.
2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.
3. Формулювання мети статті.
4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок в обраному напрямі.

Автори статей несуть відповідальність за достовірність наведених у статті даних, результатів дослідження та обґрунтованість зроблених висновків, а також за порушення авторських прав при використанні зовнішніх матеріалів. Подаючи статтю до редакції, автори тим самим засвідчують, що під час проведення дослідження і підготовки статті вони дотримувались етичних вимог, зокрема Кодексу етики Міжнародної соціологічної асоціації (ISA) (http://www.isa-sociology.org/about/isa_code_of_ethics.htm), Кодексу професійної етики соціолога (САУ) (<http://sau.in.ua/app/uploads/2019/07/Kodeks-socziologa.docx>), а матеріали, які вони подають, є оригінальними і раніше не публікувались.

З усіх питань звертатися до *Сокурянської Людмили Георгіївни ((057)707-54-90 та*

Остроухової Анни Сергіївни ((057) 707-53-89).

E-mail: socioedition@karazin.ua

**СОЦІОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. Каразіна**

Адреса: Харків, 61022, майдан Свободи, 6

Телефон: (+38 057) 707-53-97

fax: (+38 057) 714-14-08

E-mail: socio@karazin.ua

Рівень акредитації: IV

Соціологічний факультет заснований у 1990 році. Він став першим серед подібних факультетів в університетах України. Науковою, методичною та кадровою базою розвитку соціологічної освіти в університеті стала створена ще в 1963 році лабораторія соціологічних досліджень – один з перших в Україні та СРСР наукових соціологічних підрозділів. Підготовку фахівців у галузі соціології було започатковано в 1980 році, коли було створено кафедру соціології, що почала здійснювати спеціалізацію з соціології на економічному факультеті.

Фундатором розвитку соціології в Харківському університеті, засновником визнаної серед науковців Харківської соціологічної школи по праву вважається доктор філософських наук, професор, академік Міжнародної академії наук вищої школи Олена Олександрівна Якуба (1929-2002).

У складі факультету 6 кафедр: соціології, прикладної соціології та соціальних комунікацій, соціології управління та соціальної роботи, методів соціологічних досліджень, політичної соціології, медіакомунікацій. Факультет має сучасні комп'ютерні класи, мультимедійні аудиторії та ресурсний центр.

На факультеті навчається близько 800 студентів за спеціальностями «Соціологія» (освітні програми бакалавріату – «Соціально-політичні та маркетингові дослідження», «Соціологія комунікацій, реклами та зв'язків з громадськістю»; магістратури – «Соціальні технології», «Соціальний менеджмент»), «Соціальна робота», «Політологія», «Журналістика» (освітні програми бакаларіату – «Медіакомунікації та зв'язки з громадськістю»; магістратури – «Медіакомунікації», «Стратегічні комунікації та нові медіа»). Факультет має денне та заочне (дистанційне) відділення.

Соціологічний факультет здійснює навчання за освітньо-науковою програмою підготовки докторів філософії за спеціальністю 054 «Соціологія». На факультеті працює Спеціалізована вчена рада із захисту докторських дисертацій з соціології.

Студентам факультету пропонуються десятки різноманітних навчальних курсів, серед яких «Історія класичної соціології», «Методологія та організація соціологічних досліджень», «Соціологія молоді», «Соціологія економіки», «Соціологія міста», «Соціологія культури», «Соціологічні основи маркетингу», «Конфліктологія», «Етносоціологія», «Зв'язки з громадськістю», «Спічратинг», «Гендерні дослідження», «Соціологія реклами», «Соціологія масових комунікацій», «Електоральна соціологія», «Політичні еліти та лідерство», «Політична регіоналістика», «Медіатеорія», «Інтернет-комунікації та веб-дизайн», «Кіберкультура», «Медіамистецтво», «Медіаменеджмент» та багато інших.

Одним із найважливіших принципів діяльності факультету є органічне поєднання освітнього процесу та науково-дослідницької діяльності. Головним напрямком наукової діяльності факультету є дослідження процесів трансформації українського суспільства, в рамках якого вивчаються найбільш актуальні проблеми сучасності, в тому числі зміни стратифікаційної системи, соціально-політичної та економічної поведінки, соціальні регулятори трудових відносин, система соціального захисту населення України, якості життя, проблеми молоді та освіти тощо.

Випускники факультету працюють в органах державного управління та місцевого самоврядування, університетах, дослідницьких та аналітичних експертних центрах, фірмах з вивчення громадської думки, консалтингових, рекламних, туристичних, маркетингових та рекрутингових агенціях, медіабізнесі, прес-службах, засобах масової інформації, соціальних службах по роботі з різними соціальними групами та верствами населення, благодійних установах та громадських організаціях тощо.

Соціологічний факультет виступає організатором міжнародних наукових конференцій «Харківські соціологічні читання» (з 1994 р.), «Якубинська наукова сесія» (з 2004 р.), «Соціологія у (пост)сучасності» (з 2003 р.), а також Школи молодого соціолога (з 1997 р.). Вони стали популярними та здобули авторитет не тільки серед вітчизняних фахівців, але і серед соціологів ближнього та дальнього зарубіжжя.

Наукове видання

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. КАРАЗІНА

Серія
**«Соціологічні дослідження
сучасного суспільства:
методологія, теорія, методи»**

Випуск 47

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання Остроухова Г. С

Підписано до друку 28.12.2021 Формат 60X84 / 1/8
Папір офсетний. Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 6,9 Обл.-вид. арк. 8,0
Наклад 100 пр.

61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Видавництво.

Надруковано: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4
Тел.: 705-24-32

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09